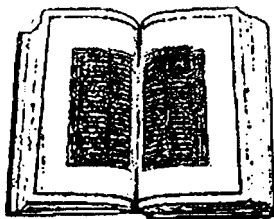

Муҳаммад Азиз Марғилоний

ТАРИХИ АЗИЗИЙ

(Фарғона чор мустамлакаси даврида)

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1999

Мазкур асар Туркистон чор мустамлакаси даври тарихига онд нодир манбалардан ҳисобланади. Уни Фарғона водийсида ўша вақтда бўлиб ўтган тарихий воқеалардан хабардор ёки уларнинг бевосита иштирокчиларидан эшитганлари, шунингдек ўзи кўрганлари асосида маҳаллий муаллиф — Муҳаммад Азиз ибн Муҳаммад Ризо ёзганлиги жиҳатидан ҳам диққатга сазовор. Қитобда чор ҳукуматининг маҳаллий халқларга нисбатан ўта шафқатсизлиги ҳамда унинг ҳарбий-маъмурий бошқарув тизимининг кирдикорлари атрофлича фош этилган.

Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар
муаллифлари:
Шодмон Воҳидов,
тарих фанлари доктори, профессор,
Дилором Сангирова.

Масъул муҳаррир: **Азиз Қаюмов,** академик.

Тақризчилар: **Асомиддин Ўрунбоев,**
тарих фанлари доктори,
Бобур Аминов, тарих фанлари номзоди.

НОШИРЛАРДАН

Ҳозирги кунларда маънавиятимиз негизларига аҳамият беришимиз табиий ҳолатга айланди. Тарихий тафаккур маънавий меросимизнинг энг бой ва мазмунли қатламини ташкил қилади. Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлида ва жаҳон тарихий жараёнига кириб боришида ана шу маънавий меросга таянмоқда. Республика президенти Ислом Қаримовнинг тарих фани ривожига ва тарихий тафаккуримизни шакллантиришда олиб бораётган саъй-ҳаракатлари ҳаммага маълум. Ижтимоий фанлар билан шуғулланадиган олимлар ўз фаолиятларида Ўзбекистон тараққиётининг тарихий асослари ва илдизларини кўрсатишга ҳаракат қиляптилар.

Лекин шуни ҳам айтиш лозимки, тарих соҳасидаги ишларни оммавийлаштириш маълум даражада моддий қўллаб-қувватлашни талаб қилади. Бу соҳада ҳам ота-боболаримиздан ибратли анъана ва тажрибалар етиб келган. XX асрнинг бошларида жадидлар кўпгина ишларда бош-қош бўлганлар, давлатманд, саховатпеша ватандошларимиз мактабу мадраса қурганлар, ойнома, рўзномаларни чиқаришга, китоблар нашрига ёрдам берганлар. Улар маънавий жиҳатдан замоналарининг етук фарзандлари бўлган.

Эндиликда ишбилармон ва тадбиркор замондошларимиз ҳам бу ажойиб анъанани давом эттириб кўп хайрли ишларга қўл урмоқдалар. Жумладан, қўлингиздаги китоб Жиззах вилояти Зарбдор туманида яшовчи тадбиркор Улуғбек Сангировнинг моддий кўмаги билан нашр этилди. Ноширлар маърифатпарвар ҳомий дўстимизга миннатдорчилик билдириб, унинг ишларига муваффақият тилайди.

“ТАРИХИ АЗИЗИЙ” АСАРИ ҲАҚИДА

Ўзбекистон халқлари янги тарихини ўрганиш бугунги куннинг асосий масалаларидан бўлиб, тарихга ҳолис баҳо беришда манбалар катта аҳамият касб этади. Маҳаллий тарихчиларнинг ёзма тарихий манбаларида халқнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти кенг ёритилган.

XIX асрнинг охири XX аср бошларида Қўқон хонлиги ҳудудида 40 га яқин тарихий-биографик, адабий-тарихий асарлар назму насрда, ўзбек, тожик ва араб тилларида яратилган. Жумладан, Фазлий Намангоний, Мушриф Исфарағий, Муҳаммад Ҳакимхон, Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий, Дилшод-Барно, Мутриб, Андалиб, Мулла Шавқий, Муҳаммад Ниёз Хўқандий, Абу Убайдуллоҳ, Муҳаммад Солиҳхўжа, Мирзо Олим, Муҳаммад Юнус Тойиб, Муҳаммад Азиз Марғилоний ва бошқа тарихчилар ўз асарларида XVIII—XIX асрларда Марказий Осиёда муҳим ўрин эгаллаган Қўқон хонлиги тарихидан ташқари жаҳон тарихини, ўлканинг Урта асрлар тарихини ва энг асосийси, Туркистоннинг янги тарихига оид маълумотларни берганлар.

Муҳаммад Азиз ибн Муҳаммад Ризо Марғилонийнинг «Тарихи Азизий» асари ҳам XIX аср тарихига оид муҳим маълумотларни беради. Давр тақозоси билан бу муҳим асар яқингача илмий изланишлар доирасидан четда қолган эди. Тарихимизга ишончли маълумотлар бериши мумкинлиги жиҳатидан «Тарихи Азизий» асари ва унинг муаллифи ҳақида изланишлар олиб бориш ҳозирги кунда долзарбдир.

Шу вақтга қадар ундан Р. Н. Набиев «Қўқон хонлиги тарихидан» номли асарида¹ «Тарихи Азизий»нинг Худоёрхон даврига оид маълумотларидан фойдаланиб, номини «Таснифи Ғариб» деб берган². Кейинги тадқи-

¹ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана). — Т.: Фан, 1973.

² Уша асар, 15-б.

қотлар асарнинг асл номи «Тарихи Азизий» эканини исботлади³.

«Тарихи Азизий»нинг ягона нусхаси муаллифнинг дасхати бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда⁴.

Муҳаммад Азиз Марғилоний ўз асарида тарихий воқеликлар билан бирга ўз таржиман ҳолга оид кўп маълумотларни ҳам берган. Муҳаммад Азизнинг отаси Муҳаммад Ризо Қўқон хонлари хизматида бўлиб, аслида Наманганнинг Чимёнидан экан⁵.

Русия Қўқон хонлигини тугатгандан сўнг (1876 йил 19 февраль) унинг ҳудудида Фарғона вилояти тузилиб, у бир нечта уездларга⁶, уездлар волостларга бўлиниб идора қилинади. Марғилон уезди вилоятда алоҳида ўринга эга бўлган. Муҳаммад Азиз шу уезд бошқармасида хизматда бўлган. У: «...аввалги ҳокимни Бекчурин дер эдилар. Шу ҳокимнинг ўзи [мани] уезд маҳкамасига [ишга] олиб кириб қўйди. Ондан бошлаб интиҳоси Ирдануфски (Рудановский — Ш. В., Д. С.) деган ҳокимнинг асригача қалам билан хизмат қилиб турдим. Жами 27 йил хизмат қилган эканман...

Янги олган мамлакат учун хизмат жуда кўп. Ҳамиша кундузи иш қиламан то кечгача ва кечаси уйимга қоғозларимни олиб келиб жулбуш қиламан то улуғ саҳаргача. Шу минволда аз рўйи ғайрат иш қилар эдим. Ҳар кун ёзган хатларим бир китоб бўлар эди. Шу тариқа юриб эрта билан Эски Марғилондан Янги Марғилон[га] маҳкамага келаман ва кечқурун Эски Марғилонга уйга қайтаман. Таомимни уйда ейман. Шу кайфиятда юриб ўзимдан беҳабар эканман, охири дардманд бўлиб қолдим. Кўзларим хира бўлди. Ойна ушлаб (кўзойнакда) хизмат қиладиган бўлдим. Авқоту манфаат кам»⁷, — деб ўз аҳволидан хабар беради.

Асарда «мусанниф (муаллиф)нинг бу дунёда кўр-

³ Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик мактаби. Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 1998, 207-б.

⁴ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий.//Қўлёзма, Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институти хазинаси. №11108.

⁵ Тарихи Азизий, 237-б.

⁶ О разделении Ферганской области на уезды.//Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви (Бундан кейин ЎзРМДА), И—19-фонд, 1-рўйхат, 10-йиғма жилд, 1—4-в.

⁷ Тарихи Азизий, 420-б.

ган роҳати ва халойиқдан тортган азоби, мунофиқларнинг иғвосидан алам-дийда, дили мажруҳ бўлганлиги, молу мулкдан ажралгани баёни» келтирилган. Муаллиф бу фаслда маҳкамадаги ўрис тўралари билан қасдлашиб қолганлиги, уларнинг муносабати кескинлашиб борганлигидан иқтисодий қийин ҳолатга тушиб, «бу халқда раҳм-шафқат бўлмас экан, ўрусия ҳеч кимга вафо қилмас, агарда қилса сартия нчидан манга қилур эди»⁸, деб айтилган сўзларида Муҳаммад Азизнинг руҳий-психологик ҳолати баён қилинган.

«Тарихи Азизий» асари фактларга бой бўлиб, унда ишонарли маълумотлар келтирилган. Муаллиф қайда тарихий асар ёки ахборотни кўрган бўлса, ишонганларини, ҳаёти давомида юз берган, ўзи кўрган ёки ҳақгўй қариялардан эшитганларини ёзиб борганини саҳифаларда таъкидлаб ўтгани манбага ишончни кучайтиради⁹.

Муҳаммад Азиз баъзи воқеалар баёнидан олдин ёки ёзилгандан сўнг ахборотчиларнинг номларини ва манбаларини айтиб ўтади. Жумладан, муаллиф «Тарихи Нигористон» (Мавлоно Аҳмад ибн Муҳаммад ал-маъруф ба қози Аҳмад ал-Ғаффорий), «Табақоти Носирий» (Минҳожиддин Абу Умар Усмон ибн Сирожиддин Муҳаммад Журжоний), «Тарихи Гузида» ва «Нузҳат ул-қулуб» (Ҳамдуллоҳ ибн Абу Бакр ибн Аҳмад Носир Муставфий Қазвиний), «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн» (Камолиддин Абдураззоқ ибн Жалолуддин Исҳоқ ас-Самарқандий), «Зафарнома» (Али Яздий), «Тарихи Аҳмад ибн Аъсом» (Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Аъсом ал-Куфий), «Масолик ва мамолик» (Ал-Истахрий), «Ҳабиб ус-сийар фи ахбор афрод ил-башар» (Хондамир—Ғиёсуддин ибн Ҳумомиддин Муҳаммад) ҳамда тарихчи Муқаддасий, «Ҳидояи шарифи имом Бурҳонуддин», «Тарихи Юсуф Сажовандий», «Тарихи Хусрав Деҳлавий», «Тарихи имом Ёфейй», «Марвнинг мухтасар тарихи», «Самарқанд тарихи», «Тузуки Темурий» номларини келтирган. Муҳаммад Азиз «тожик» ва «сарт» сўзларига шарҳ беришда «Ғиёс ул-луғот», «Сирож ул-луғот», «Бурҳони қотей» ва «Мунтахаби ҳалли луғот» номли асарлардан фойдаланганлигини алоҳида кўрсатади¹⁰. Муаллиф келтир-

⁸ Тарихи Азизий, 421-б.

⁹ Тарихи Азизий, 8-б.

¹⁰ Тарихи Азизий, 210—216-б.

ган бу рўйхати орқали кўп манбалардан фойдаланганлигини кўрамыз.

Муҳаммад Азиз Марғилоний асари ўзбек тилида бўлиб, 5 боб, 166 фасл ва 436 бетдан иборат. «Тарихи Азизий» асарининг боблари қуйидагича номланган:

Муқаддима. 1—18-б.

Биринчи боб. Чингизхоннинг хуружи, айёми ҳукумати ва вориси тахтларининг урушлари баёни, 20—42-б.

Иккинчи боб. Султон Амир Темур кўрагоннинг қилган газовотлари, иқболи саодатлари, тариқан шуқуду салтанатлари, хуружи, куч-қуввати ва ҳукумати миқдори ва ҳам ваянаҳд бўлган авлодлари баёни, 42—153-б.

Учинчи боб. Ҳар қайси касбу ҳунар пирин рисоласи ҳақида, 156—222-б.

Тўртинчи боб. Фарғона мамолики, яъни соҳиби тахт ҳазрати хонларининг берган ёрлиқлари, 222—236-б.

Бешинчи бобнинг номи йўқ, лекин шу бобда XIX асрнинг иккинчи ярмидан 1910 йилгача Фарғонада рўй берган сиёсий, ижтимоий ва ҳўжалик ҳаётидаги ўзгаришлар баён қилинган. 237—436-б.

Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг «Тарихи Азизий» асарининг бешинчи боби оригинал ҳисобланиб, муаллиф XIX асрнинг 60-йилларидан бошлаб тарихий воқеа ва ҳодисаларнинг гувоҳи сифатида маълумот беради.

Туркистон янги тарихига онд маълумотлар йилнома тарзида баён қилинган. XIX аср охири Қўқон хонлигининг сиёсий воқеалари: Худоёрхоннинг тахт тепасига охирги марта (1868 йил) келиб, «охирги сафар яна тахтга ўтирсам, ҳаммага тенг подшо бўламан, бирини биридан фарқ этмайман», деб Парвардигорга шарт ва ваъда қилгани, Худоёрхон давлати тобора кундан-кунга катта бўлса ҳам, лекин юртларнинг аксар ерларини ўрислар келиб босиб олиб қўйганини маълум қилади¹¹.

Муҳаммад Азиз 1870 йилларда Худоёрхон ўз қўшинларини кўпайтирганлиги (шундан суворий аскарлар сони 25 мингга етган), қишлоқ ва шаҳарларга мардикор солиғи солиб, «Улуғнаҳр» ариғини қазиб тугатганлигини, Отақул исмли ботирбошининг кўрсатган зулмларини, яъни «қари мўйсафидлар чарчаб дам олиб турганини кўрса ё эшитиб қолса, дарҳол калтакка»

¹¹ Тарихи Азизий, 312-б.

ётқизгани, ҳатто, бир мўйсафидни тупроқ тагига кўмиб юборганини ва яна ясовул сўзларига қараганда, «Улуғнаҳр»нинг кўтарма қирғоғидан сув уриб кетиб тўхтата олмаганидан «Тўхтасин» исмли кишиларни қирғоқ остига кўмиб юборганлиги ҳақидаги маълумотларни беради¹².

Булардан ташқари у, 1873 йилда Худоёрхон «маҳрум мерос» («меросдан маҳрум») деган буйруқ чиқариб, ўзининг даврида оламдан ўтганлар қолдирган меросга хон ҳам даъвогар бўлиши натижасида хонликда ички низолар кучайиб кетганини; Пўлатхон қўзғолони, Абдураҳмон офтобачи ва Мулло Исо Авлиёлар тил бириктириб, Сайид Насриддинбекни хон кўтариб, Султон Муродбекни Икки сувга юборганлигини, Худоёрхоннинг рус ҳукумати билан яқинлашганини, лекин шунга қарамай «генерал-губернатор фон Кауфман — яримподшо ҳамма тўпу тўпхона, саллоту аскар, қозоқ ўрус, хазинаю дафиналар ва жуда кўп лашкар билан Тошкандан чиқиб, Хўжандга келиб ўтиб, Маҳрам рўбарўсига келиб тушибди. Эрта билан жангу муҳориба бўладиган жойнинг рўбарўсига келиб, назорат қилиб, саллоту генерал, военный сардор, пулковник катта тўралари... тайёр бўлиб туриб», Фарғонада тинчликни таъминлаш баҳонасида хонликни босиб олгани жараёнини батафсил ёритган¹³.

Муаллиф воқеалар тафсилотини давом эттириб, Насриддинбек, Отақул баҳодирбошининг яримподшога иззат-икром кўрсатиши, Отақулнинг халқдан уруш жаримаси — лак пули йиғиб олишидан ғазабга минган халқ уни ўлдириши, Пўлатхоннинг ўрисларга қарши кураши ҳақида маълумот берган¹⁴.

Узаро урушлар, қирғизлар, қипчоқлар, сартлар ўртасидаги низолар оқибатида ўлка ўрис ҳукумати томонидан босиб олинди. «Искоблиф (Скобелев)ни Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман—яримподшо Фарғона музофотига военный губернаторлик мансабига тайинлаб», уездлар устидан назоратни кучайтирди ҳамда «Хўқанд шаҳри ичига бир ҳоким, ташқаридаги ҳамма қишлоқларни уезд қилиб, унга бир ҳоким тайинлади. Андижон, Уш, Наманган ва Риштоннинг ҳар қайсисини... ўз номида уезд қилди», деб ёзади

¹² Тарихи Азий, 312—313-б.

¹³ Тарихи Азий, 320, 322—324-б.

¹⁴ Тарихи Азий, 320—324-б.

Муҳаммад Азиз. Бу маълумотларни, яъни хонлик ҳудудида 1 та шаҳар бошқармаси ва 7 та уезд ташкил топганини архив материаллари ҳам тасдиқлайди¹⁵.

Мамлакатнинг ўрис маъмурияти қўл остидаги ерли аҳолининг миллий аҳволи, зулмнинг кучайиши, снэсий чиқишлар муаллиф назаридан четда қолмаган. Мингтепалик Дукчи эшон қўзғолони ҳақида кенг тўхталиб, қўзғолоннинг бошланишидан ўрис тўралари хабар топгани, уни мингтепалик мингбоши Абдуқаҳҳор пристав Каретуф (Коретов)га билдирганлиги, лекин эътибор берилмаганлиги, қўзғолон ва унинг бостирилиши, оқибатлари ишонарли фактлар билан ёритилган. Муҳаммад Азиз Дукчи эшон ҳақида ёзиб: "...халифанинг ўзида бир гуноҳ йўқ экан. Ниҳоятда шунча хислати бор эканки, ўзи меҳмондўст, дастурхонлик ва ошлику ноилик киши экан. ...Андижонда хўб тергов иқрор қилдириб, қўл қўйдириб, сўнг ҳукм қилиб, дорга осиб ўлдириб, жасадини оҳак ичига солиб, номаълум жойга мадфун (дафн) қилдилар"¹⁶, — деб хабар беради.

Муаллиф қўзғолон оқибатларини кўрсатиб, мингтепалик аҳолининг ерлари тортиб олиниб, улар тақир ерларга кўчирилиб "подшонинг марҳамати билан янги қишлоқ бино бўлиб, номини Марҳамат волости деб ном қилинди ва ўрусия мужиклари кўчириб, олиб келинган", деб хулоса қилади¹⁷. Бу маълумотларни архив материаллари ҳам тасдиқлайди¹⁸.

Муаллифнинг: "Мингтепа қишлоқдан Муҳаммад Али халифа хуруж қилиб шундай шўришлар зуҳурга келган бўлса ҳам, обрўйи шунчаки, оқподшо импротури аъзам ҳазратлари полковник зиммасига айб қўймабди, балки катта ўринга кўтарибди. Марғилон уездидан олиниб Тошкандда жондорол (генерал)лик ўринга бориб турурга ёрлиғ келди"¹⁹, — деб кўрсатиши кишини бефарқ қолдирмайди. Балки ўрис маъмурлари чуқур ўйланган мақсадларини амалга ошириш учун ҳам қўзғолондан хабардор бўла туриб, унинг олдини олмаган бўлишлари мумкин дир.

¹⁵ Об определении границы в Ферганской области.//УзРМДА, И—1-фонд, 77 рўйхат, 1523-йиғма жилд, 3-б; Тарихи Азизий, 312-б.

¹⁶ Тарихи Азизий, 380—382-б.

¹⁷ Уша асар, 384-б.

¹⁸ Работы в новом посёлке Минг-Тюбе.//УзРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 24170-йиғма жилд, 205-б.

¹⁹ Тарихи Азизий, 380-б.

Асар муаллифи ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида бўлган ўзгартиришларни, воқеаларни ишонарли қилиб келтирган. Жумладан, ҳокимлар янги ўзлаштирилган ерларни танобчиларга ўлчатиб, “нечта ададдан аъло, авсат (ўрта), адно (паст) ерлар борлигини ёзиб, ҳар қайси экиннинг аҳволига қараб дафтар қилиб, ...подшолик ерларигача ва вақф ерларигача ажратиб”²⁰ солиқ оладиган бўлганликларини ёзади.

Муҳаммад Азиз Марғилонда ипакчилик ривожланиб борганлигини “авваллари қурт тутсалар ўлиб қоларди, Тумич (Томич — Ш. В., С. Д.) тўра даврига келганда Фарангий Алвизитўра Оқпиллол қишлоғига келиб пилла тутиб, тоза уруғ берадиган бўлди. Шундан бошлаб қурт пилласи тараққий қилди”, деб хабар беради²¹.

Француз Иокима Алоизи 1860 йил 2—14 сентябрда Россия ва Австрия ўртасидаги тузилган савдо шартномасига мувофиқ аввал Россияга, 1885 йилда Тошкентга келган. 1893 йилда ипакчиликни ривожлантириш мақсадида бепул мактаб очган. Архив ҳужжатларида француз тилидаги хат ва ипакчиликни ривожлантиришга оид Франциядаги ипакчилик ташкилотининг маркази қоғозлари сақланган²². Россия ҳукуматининг бу сиёсати жаҳон бозорига чиқиш учун ҳаракат ва Туркистон иқтисодиётини хом ашё манбаига айлантиришнинг муҳим тадбирларидан эди.

Асарда Марғилон уездининг серҳосил ерларига, ҳатто, ғалла экиладиган ерларига ҳам америка пахтасини экиб кўпайтириб, мўл ҳосил олинганлиги, “Фарғона музофотида савдогарлар кўриб, эшитиб, унган пахталарни ва пиллаларни атроф Русия музофот савдогарлари жамланган ақчаларини юбориб харид қиладиган бўлганлиги [натижасида] подшолик, хазиналик пуллар (солиқ пуллари) дафъатан ундириладиган бўлиб қолган”лиги ҳақидаги маълумотлар ҳам қайд этилган²³.

Муаллиф ўрислар ўлканнинг ер усти бойликларидан ташқари ер ости бойликларидан фойдаланганликлари

²⁰ Уша асар, 358—360-б.

²¹ Уша асар, 366-б.

²² О шелководстве в области // УЗРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат; 24956-йиғма жилд; яна қ. И—19-фонд, 1-рўйхат, 24439-йиғма жилд; И—19-фонд, 1-рўйхат; 24604-йиғма жилд.

²³ Тарихи Азийи, 402-бет.

ҳақида ҳам хабар беради: "... тарих 1875 инчи масиҳо йилида ўрус дўхтири (исми Герман экаплиги аниқланди — Ш. В., Д. С.)... Олтиариқ билан Чимён орасидаги даштни ва қир тепаларини айланиб кўриб, бир жойдан аз рўйи тажриба ёғ (нефть) борлиги аломатини топибди... Зоҳиран бурун замонда ўтган подшолар шундай ёғларни излаб, шу жойдан топиб, ер остига зинапоя қилиб, ёғ олиб чиққан экан... Қачонким вагон (оташароба) келди, ул маъдан жойларга машина ва усталар олдириб келиб, фаранг уста[лар] корхоналар бино қилиб, охири хазина бўлди... Олтиариқ ва Чимён шаҳри азим бўлди"²⁴.

Мустамлака даврида пахта ва пилла нархининг юқорилиги туфайли галла экиладиган ерларга пахта экилиб, пахта яккаҳокимлиги қарор топганлиги, бунинг оқибатида ўлка галла танқислигига учраб, буғдой нархининг ошиб кетиши билан иқтисодий қийинчиликларнинг юзага келганлиги ҳам муаллиф эътиборидан четда қолмаган.

"...атроф мамоликлардан ҳар қанча вагонда галлот келса, ...бир ҳафта, икки ҳафтадан ўтмасдан туриб, ҳаммаси сотилиб кетар эди. Лекин одамларни кўпلىгидан ҳар қанча галла келгани билан асло арзончилик бўлишига ақл унамайди. Ҳар кунда ҳар бир миёна рўзғорга бир сўм ва катта рўзғорга бир ярим сўм, кичик рўзғорга ярим сўм етмайди. Бойда ҳам фойда ва манфаат кам, шу важҳдан фуқаро қийналгандир"²⁶, — деб ёзади тарихчи.

Муаллиф: "Кўқон хонлари вақтида Фарғона аҳли орасида пул оз эди ва нарх арзончилик эди. Ёз фаслида бир ароба ҳандалак икки ярим тангадан 5 тангагача турганлиги, бир ароба қовунни 3,5 тангага сотиб олганини биламан", "Бир сават ўрик уч мирий эди", "Бир тангага 40 чаққа берур, бу чаққани ҳамёнингизга солиб бозорга бориб то кечгача сарф қилишингиз мумкин эди. Чунончи ҳозирда гурунчининг баҳоси уч танга", — деб даврлар ўртасида фарқни таққослаган.

Марғилондаги нарх-наво ҳақида Марғилон уездининг бошлиғи ёрдамчиси уезд ҳокимига ёзган билди-

²⁴ Уша асар, 406-б.

²⁵ О разрешении капитану Герману разработки «открытых им нефтных источников в Маргеланском уезде. // УзРМДА, И—19-фонд; 1-рўйхат, 23033-йиғма жилд; яна қ. Жамолов И. Нобел ва Туркистон // Фан ва турмуш, 1998; №1, 6—7-б.

²⁶ Тарихи Азийи, 406-б.

ришномасида (1898 йил) бир пуд ун 80 (коп) тийин, бир пуд буғдой 70 тийин, бир пуд гуруч 40 тийин, бир пуд мош 55 тийин, зиғир 80 тийин турганлиги ҳақида маълумот берилган²⁷. XIX асрнинг охири Россия пулида 1 танга — 15 тийинга, 1 тилла — 4 (руб) сўмга тўғри келган²⁸. Бу далиллар муаллиф маълумотларига мувофиқ келади.

Чор ҳукумати ўз мустамлакаларида шундай тизимни жорий этгандики, юқори ва ўрта раҳбарлик лавозимларда ҳарбий ўрис тўралари иш олиб борарди, маҳаллий аҳоли эса қуйи даражали амалларга ва қора ишларга жалб этиларди. Уларга нисбатан ўрис амалдорларига юқори ҳақ тўланган. Ўрис мирзабошилари 30 сўм, осиеликларга 20 сўм иш ҳақи берилган²⁹.

Муҳаммад Азиз Марғилон уезди ҳокимлари ва уларнинг олиб борган сиёсатлари тўғрисида ҳам фикр юритади. Сиёсий зулм, иқтисодий қийинчиликдан қийналган халқнинг аҳволини баён қилиб, хонлик давридаги ҳаётни қўмсаб шундай ёзади: “Мулк қилмоққа кишиларни ихтиёри йўқ. ...одамлар охират ишини илгарироқ қилиб, дунё ишини кечроқ қилур эдилар. ...одам азиз, ош хор эди. Валекин олим ва муллонинг олдида бойлар дунё иши тўғрисида сўзламоққа ҳадлари йўқ эди. Бечора, қашшоқ одамлар оч қоладиган вақтларда бойлар олдига бориб қарз сўраса, топиб берар эдилар ва ё ғалла сўраса, берар эдилар. Агарда вақтида топиб беролмаса, закотига ушатарди”³⁰. “...мусулмон подшолари вақтида бешдан бир хирож кўтарар эди ва қирқдан бир закот олур эдилар. ...ўрусия экин экмаган ерларга ҳам то баҳя полигача таноб тортиб, ... [солиқ] олиб туради. Бозорларда нархлар арзон бўлиб тургани учун фуқаролар подшолик ҳақларини ўз вақтида пул жамлаб беролмасдан кўп қийналдилар”³¹.

Асарнинг “Эски Марғилон шаҳрида бўлмиш маъруфу машҳур аҳли тужжорлар” деб номланган фаслида масжид-мадрасалар, мактабхоналар қурган ва вақф тайинлаган кўп саховатли ва ҳурматли шахслар

²⁷ Ведомость о справочных ценах по Маргеланскому уезду.// УзРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 36574-йиғма жилд, 5—55-б.

²⁸ Федоров М. Н. О ценах на рынках Бухары XIX—XX века.// Узбекистонда ижтимоий фанлар, 1997, №9—11, 73—81-б.

²⁹ УзРМДА, И—1-фонд, 1-рўйхат, 2221-йиғма жилд, 14-б.

³⁰ Тарихи Азизий, 401-б.

³¹ Уша асар, 402-б.

ҳақида маълумот беради. Масалан, Исмоил Махзум, катта бозордаги Хиштин мадрасасини бино этиб, ёнига ҳаммом солиб, мадрасага вақф тайин қилган экан³². Худоёрхон муҳри босилган вақфномада бу ўз аксини топган³³. (Вақфларга ўрис ҳукуматининг салбий муносабати ҳақида архивда материаллар мавжуд³⁴.)

Шунингдек, Муҳаммад Иброҳим, Мир Салимбой, Муҳаммад Карим, Ҳожи Азим бойвачча, Бобоёр Мирзо, Муҳаммад Шариф Мирзо ва Мэржонқизбой номли тожир ва заводчи бойларнинг номларини келтириб, маданий-маърифий ишларга қўшган хизматларини айтиб ўтади.

Муҳаммад Азиз Марғилоний асарида бошқа манбалар қатори Қўқон хонлиги тарихи, сиёсий, иқтисодий ҳаётини батафсил баён этиши билан бир қаторда Фарғонанинг ўрислар томонидан босиб олинишини, кейинги сиёсий тузум, ўрисларнинг маҳаллий аҳолига бўлган аёвсиз муносабатларини акс эттиради.

Шуни таъкидлаш ҳам жонзки, асарнинг мазкур 5-боби ниҳоятда мураккаб ва ғализ тилда ёзилган. Бизнингча “Тарихи Азизий” муаллифнинг бўлажак асарининг қораламасига ўхшайди ва Муҳаммад Азиз уни қайта ишлашга улгурмаган. Ушбу бобга муаллиф томонидан ном қўйилмаган ва биз унинг мазмунидан келиб чиқиб “Фарғона чор мустамлакаси даврида” деб ном бердик.

Асарнинг шу қисми Ўзбекистоннинг янги тарихини ёритишда муҳим ишончли манба эканлигини ҳисобга олиб, биринчи марта (жузъий таҳрир ва изоҳлар билан) нашр этилмоқда.

**Шодмон Воҳидов,
Дилором Сангилова**

³² Уша асар, 434-б.

³³ Мазкур вақфнома муаллифлар қўлида.

³⁴ УзРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 34728-йигма жилд, 3—5-, 10—18-б.

[ФАРҒОНА ЧОР МУСТАМЛАКАСИ ДАВРИДА]

Худоёрхоннинг охириги марта келиб Хўқанд пойтахтига ўтиргандан кейин¹ [ҳамма] билигтифоқ бориб, салом бериб хизмат қилдилар. Валекин Худоёрхоннинг ўзи ҳам ҳеч бир жамоага хусумат ва гина қилмасдан ҳаммага баробар ҳукумат қилди. Чароки (негаки) охириги сафарида “яна тахтга ўтирсам ҳаммага тенг подшо бўламан, бирини биридан фарқ этмайман”, деб парвардигорга шарт ва ваъда қилган экан. Агарда қипчоқия² ва қирғизия³ ва Худойқулихон⁴ Худоёрхоннинг ўшал ваъдасини эшитсалар эди, олдига истиқбол чиқиб борур, Еқуббек⁵ олдига [Қошғарга] бормас эдилар. Нима бўлса ҳам Худоёрхон давлати тобора кундан-кунга катта бўлди ва юртларнинг аксар жойини ўрусия келиб олиб қўйган⁶ ва дахли оз учун [хон] давлатхоҳи Мулло Исо Авлиёдек⁷ дунё топиб хазина тўлдирадиган одамларни топиб олиб, хазинани тўлдирди. Ва ўйлаб: “Ўрусия билан урушмайман. Божи хирож бериб туришни хоҳлайман. Пулни кўпайтирсам бўлар экан. Бошқа томондан келадиган ёв йўқ. Бо ҳузур айшу ишрат қилиб ётаман”, — деб муқаррар қилибди. “Яхши[си] анбаркокули моҳрух (ой юзли), мурчамёни ғаб-ғабтамоғ (нозик белу бақбақали), сунбулмўйи дароз қомат (баланд бўйли), лоларухсорн дарозгесу (лола юзли ва узун сочли), гўштсонун соққушод, қуш-томоғи шўъла чашм (нур таратувчи), пистадаҳани (писта оғиз) товусрафтор (товусга ўхшаш), суманхирому (хиром қилиб юрувчи) ҳайдаркокулларни иложи бўлса, ҳар ҳафтада биттасини топсам менга бул давлат ғанимат эмасму?” — деб жамшедиморат, фаридунбуют, гумбази манучеҳрлар (Жамшид, Фаридун ва Манучеҳрлар каби катта иморатлар) тартиб бериб, хўб давру даврон сурди. Ўғли Насриддинбек⁸ ва Ўрмонхонбек⁹лар тўйларини хўб дабдабалар билан ўтказди. Ўрусия иззатини ҳам мақомида қилиб турди.

Қазодан Маллахон¹⁰нинг ўғли Сайид Муҳаммад Султон¹¹ мусофиратчилик кўнглига тегиб: “Нима бўлса ўз амакимдур, нима ўрин берса ҳам хизматида бе-

малол ўйнаб юраман”, — деб орзу қилиб, амири Бухоронинг хизматидан қочиб, Хўжанддан ўтиб ариза юборибди. [Худоёрхон] аризани ўқиб чиқиб, юраги ёрилиб, бир давлатхоҳи (мухлиси) билан жаллод юбориб, кечаси ўша ариза юборган жойда қатл қилиб, Хўқанддаги Дахман Шоҳон¹²га келтириб, дафн қилибди. Баъзилар, ўшал мақтул бўлган жойда дафн қилди, деб айтадилар. Қандай ажал уни бошлаб келган экан? Ҳам раҳматли Аҳрорхонтўрамни ўшал вақтда [Худоёрхон] бир хилват жойга бошлаб бориб сўйдириб келибди. Кўп ғайратли, баҳодири мубориз киши эдилар. Афсус, минг афсус!

Худоёрхон саллотлари (аскарлари) сонини жуда кўпайтирди ва яхши тўпларни мавжуд қилиб, яхши милтиқларни Исломбул¹³дан олдириб келди. Яхши усталарни топиб келиб, ўшандай милтиқ ва тўппончалардан кўпайтирган эди.

Ўрданинг иморатларини битириб ва бозорларда янгидан расталар ва дўконлар бино қилди. Хўқандда бир мадраса бино қилдириб, сўнгра ўз онаси [Ҳаким ойм]нинг номига мусаммий қилдирди. (номлади). Яхши хазина сарф қилмагани учун ҳозир мадраса иморати ёрилган.

Укаси Марғилон ҳокими Султон Муродбек¹⁴ ўшал мадраса муқобилига бир яхши мадраса солди, устига кўп пул сарф этиб, кўп вақфлар тайин қилди. Марғилон бозори — Читфурушлик тўғрисида бир яхши сарой бино қилиб, шу мадрасага вақф қилди. [Қўқонда 250 та чит дўкони бўлган.]

Худоёрхон охириги асрида қипчоқ Мусулмонқули¹⁵нинг ўғли Мулло Абдурахмон¹⁶га кўп ривож бериб, ўзига вазири аъзам (катта вазир) қилиб олди. Кўп улуғ қилиб қўйди. Зоҳиран “қипчоқиянинг каттасини ўғлидир, бир ҳожатимга ярар”, деб шундай улуғ қилиб ривож берганга ўхшайди. Шу Мулло Абдурахмон хоннинг ҳақиқага ҳар қандай сўзларни сўзлайдурган бўлди. Хон эшитса ҳам бирор сиёсат қилмас эди. Биринчи қилган кибри шулки, хондан жавоб олмасдан бир кечада Хўқанд ҳудудидан чиқиб кетиб, ҳажга бориб тавофи ҳарамайни ашрафайн (икки муқаддас шаҳарни тавоф — зиёрат) қилгандан сўнгра, Хўқандга келиб хон ҳузурига келди. Хон ҳеч бир сўз изҳор қилмабди.

Ундан сўнгра ҳамма шаҳарларга “мардикор солиғ”

солиб, фуқаро қуввати билан “Улуғнаҳр”ни қазиб, неча йилларда зўрға битирди¹⁷.

Ермазорлик бир сипоҳ [Норқул] ясовул¹⁸ менга нақл қилдики: «Худоёрхон бу Улуғнаҳрни қазиб турган ҳар қайси мардикорларни қамаб, тепаларига Отақул баҳодурбоши¹⁹ни тайин қилиб қўйган эди. Мени Отақул баҳодурбоши катта капаси олдида ясовулликка тайин қилиб қўйган эди. Ботурбоши бу мардикорларга шу даражада қаттиқ азоб берарди. Аксари қари мўйсафидлар чарчаб, дам олиб турганини кўрса ё эшитиб қолса, дарҳол калтакка ётқизар эди. Иттифоқан бир қари кишининг оёғига бир мардикорнинг кетмони тегиб, мажруҳ қилибди. Чол ўрнидан туролмасдан йиғлаб қолибди. Ботурбоши узоқдан келаётиб кўзи унга тушиб, отини югуртириб келиб, баланд овози билан ҳақорат қилиб: “Нима учун ўтирибсан, ишламайсан?” — дебди. Мўйсафид кетмон теккан жойини кўрсатиб йиғлаб турибди. Дарҳол бир гуруҳ мардикорни чақириб: “Пойини тагига ётқиз”, — деб буюрди. Мардикорлар ётқиздилар. [У:] “Устига тупроқ тортиб кўмиб юбор”, — деди. Устига тупроқ тортиб кўмиб, босиб ташладилар. Ботурбоши кетгандан кейин шунча мардикорлар йиғлаб, кўз ёшларимиз тўхтамади ва кечаси билан дуоибад қилиб чиқдик». Мен кўнглимда ҳаминша келтириб ўйлар эдим: “Хон билан баҳодурбошининг аҳволлари [охиратда] қандай бўлар экан?” — деб.

Дарвоқе, [кейинчалик] Отақул баҳодурбошини фуқаро халқи кўп хору зор қилиб, чала ўлдириб ташладилар. Худоёрхон ва ҳам Султон Муродбеклар жасади ва авлод уруғлари кўп хору зор бўлди. Ҳатто, Худоёрхоннинг ўзи ҳам ҳаж қилиб қайтиб келиб, афғон юртида [Каррух деган мавзеида] доруломон хонақоҳларида ўлимини топди.

Ҳосил калом, Норқул ясовул сўзига қараганда Улуғнаҳр [кўтарма қирғоғи] остидан чиққан сув тўхтамагандан сўнгра, сув тўхтасин деб, бир неча адад номи Тўхтасин деган одамларни Улуғнаҳр [сув урган қирғоқ] остида ерларга кўмиб ташлаган эканлар.

Эй ёрони азиз ва бародарони мўмин! Шул жойга келганда бир нарсани инсоф қилиб айтинг! Қайси кўнгил шу ишга тоб берадур? Қайси қўл шул ишга югурадур? Бир марди мусулмон калима келтирса, ожиз мўйсафид бўлса, мажруҳ бўлса, ўзи тирик ва илтижо қилаётганда бошқа қотиллари “мусулмонмиз”, деб туриб, ул золими худобехабарни ман қилмайдилар?! Бо ву-

жуди хон яқин бўлса ҳам ун [га] айтмайдилар. Мусулмончилик ва бир-бирига қиладиган шавкатимиз миқдори шу мартабага келиб қолган экан, шу учун ҳам золим омилларни ва золим подшоларни бошимизга мусаллат (ҳукмрон) қилган экан!

[Хон] бу Улуғнаҳрни қаздириб, Асака²⁰ деган мавзенинг юқори [си] да чархипалак қилиб, сув олиб чиқаман деб ва ҳам қирларнинг лабларида ариқ қаздириб, кўп юртларга мардикор солиб ишлатди. Гўристонларни буздириб, “ҳар жамоа ўз устухонини топиб олиб, бошқа қабристонларга кўмсин”, деб буюриб, “ўрнини бозори нав қиламан, ўрда қиламан”, деб хон вақтларигача сарф-суруфлар қилиб юрди. Сўнгра неча вақтларгача у шикор (ов)га машғул бўлди. Хусусан, тўнғуз овини кўп қилиб юрди. Баъзи ноқиллар нақл қилур эдиларки, “хон тўнғуз ов қилиб, сўйдириб, қонларини катта хумларга солдириб, ер остига кўмиб ташлар эди”, деб. “Нима вайдан шундай қиларди ва нимага сарф қилар?” — деб сўралганда, “билмадик, зоҳиран бирор ҳикмат бордир”, деб айтар эдилар.

Хон куз фасли келган вақтида Хўқандга қайтар эди. Орқасидан қирқ-эллик адад халқи ёш гўдаклари билан келардилар. Бу аробаларни энгиб (ҳайдаб) ва мутассадий (масъул) бўлиб юрадиган, хизматларини ва муҳофизатларини қиладиган аскарлар ҳаммаси қулғуломлар эдилар. Худоёрхон Хўқандга, катта ўрда жойинга бориб тушгандан сўнгра бақолдоқ ўйнар экан. Бақолдоқ ўйнамоқни яхши кўрар экан ва саркарда вазири аъзамлари ҳам табиатчилик қилиб, ўйнар эканлар. “Нима ҳикмат бор эканлигини ҳеч ким билмайди”, — деб ёрмазорлик эски сипоҳлар²¹ шундай нақл қилур эдилар.

Худоёрхон кейинги асрида дуохонликка ҳам ўрганган экан, аммо ўзи кўп улуғ сифат ва лекин ўлдирмоққа ҳайф (арзимайдиган) хон эди. Аммо ёшлиги ва аввалги асру давронида пайваста катта куффак итларни йиғиб, кўп уруштирар эди ва кўп таажжубли хон эди. Валекин гаюрли (қайсарроқ) хон эди. Охирги асрида ўз гаюрлиги, гайрат ва ихтиёри билан бирдан: “Мени тахти маврусимга (мерос қолган тахтимга) ўтирганлигим жами 45 йил бўлибди, шу 45 йил ичида кимки “марҳуми мерос”²², ўз ворисини қилиб васиқа қилган бўлса, ҳаммаси [ни] бекор қилдим, ҳамма қилган васиқалари ва иқрори бўлгон ҳукмларини бўлмоққа ва ворис тенг қилиб васиқаи жаид (янги) қилиб олмоқ-

қа ҳукми султоний қилдим”, — деб тахтига ўтириб олди. Ана энди оламни бузилиши, ғавғо-тўполон қиёмати, сағирнинг қўзғалганини кўринг эди?! Хўқанд, Марғилон²³, Андижон²⁴, Ушу²⁵ Намангон²⁶нинг катта уламоларининг бошлари тафаккурга тушиб йиғлаб, хонга арз қилдиларки: “Шариат бузилади, вайрон бўлади, сўнгра оламу одам ҳароб бўлади, тахту бахтигиз қўлдан кетади. Ҳаммаларимизга парвардигори олам қадр сифати билан наззора қилса қабоҳат бўламиз”, — деб насихат қилибдилар.

[Хон] ниҳоят ғазаб қилиб, ўринларидан бекор қилар ёки урар эди, бўлак ситамлар қилар эди. Бир ҳафта, ярим ҳафтадан сўнгра Худойим инсоф берса, пушаймон бўлиб қолар эди. Худо ва махлуқи олдида азизу мукаррам бўлиб, ҳаёт саҳифаларида таҳсин бўлинар эди. [Уламолар] бундай ҳимматни қилмадилар, [хондан] қўрқиб васиқаларни йиртиб, тақсим қилиб, васиқасини янги қилиб, муҳронасини катта-катта талаб қилиб олдилар. Валёкин одамлар арз қилмадилар ва хавфу ҳаросда (қўрқувда) бўлдилар. Бу хилофи шаръ ва хилофи қонда ишларни бошлаб қилгандан сўнг, улардан олинган даромадларнинг ўзи алоҳида катта бир хазина бўлди, бу даромадга қараб хон ва ҳатто, қозилар ҳам кўп бадавлат бўлдилар. Неча вақтларгача бу тўғридаги ишлар тамом бўлмади.

Хон, беку қозиларнинг машғулликлари [шу ишлари] бўлиб турган вақтда, аввалдан ҳазрати Аюб пайғамбар мазорларининг юқори тарафларидаги қирғизлар ўз ихтиёрлари билан хон кўтарибдилар. Хон Маъмур²⁷ хуруж қилиб, Худоёрхонга кўп ҳадик — ташвиш солаверди. Худоёрхон укаси Марғилон ҳокими Султон Муродбекни кўп аскар ва тўпу тўфхоналар билан юборди. Улар ишни тамом қила олмасдан тоғлар ичида кўп саргардон бўлиб қайтиб келдилар.

[Кўзғолончилар] иккинчи марта келиб, зарба бериб бесаранжом қилганда, яна аскар ва тўпу тўфхонани катта олот ва ускуна билан юборди. Тоғлар орасида душманни тополмасдан ноилож шикасту зарарлар кўриб, гуноҳсиз бўлак қирғизларни банди қилиб, ҳаммининг кўтларига ёғоч қоқиб, хунни ноҳақларни [ини] тўкди.

Учинчи сафарда Фўлодхон²⁸ деган киши ҳамма қирғизияларга хон бўлиб хуруж қилди. “У фалон мавзегача кетиб қолди”, деб гап тарқаганда Худоёрхон ўйлади: “Шул мулло Абдурахмон офтобачи²⁹ вазиримни,

Мулло Исо Авлиё қайнимни бирга юборсаммикин?”, — деб. “Мулло Абдурахмон қипчоқияси билан, Исо Авлиё тамоми сартияси³⁰ билан икки тараф туриб, Мулло Абдурахмон баҳодурлиги билан ва Исо авлиёлиги каромати билан бирор икки тоғ орасига қамаб, ушлаб менга келтуруб берсалар қандай ажойиб бўларди”, — дебди. Бу икки шери сафдар (шердек сафларни ёрувчи)ларни кўп хазина, сарфу суруф, аслаҳа-яроғ билан юборди.

Бу икки амирлашкар³¹ тоғ ичига бориб кириб, иккаласи маслаҳат қилибдилар: “Ақун (энди) бу Худоёрхон кўнгил ва меъдага хўб тегди. Энди шундан қилсак бўладурки, ўшал тоғ тарафдаги янги хуруж қилгонларга фармойиш юборайлик, хони билан бирга етиб келиб, хизматимизда турсинлар. Андижон ҳокими Сайид Насриддинбекка хат ёзайлик, ҳамма аскар қўшинлари билан хазинасини бирга олиб келсин. Отаси Худоёрхон шариатдан чиққан, уни ўрнига хон қилиб кўтарайлик, Худоёрхонни бекор қилайлик. Мен Мулло Абдурахмон — лашкарбоши ва сипоҳсолар³², вазири аъзам бўлайин, сиз Авлиёни — тамоми дахлу сарф ва хазиналарнинг тепасидан вазир қилдим. Марғилон ҳокими Султон Муродбекни қипчоқларимга топшираман. Ҳали ишга аралаштирмасдан сақлаб тураман. Сайид Насриддинбекни хон кўтариб бошлаб кетамиз, Султон Муродбекни бир нав қилиб қўлга киргизиб оламиз”, — деб олдиндаги Мингшерни чақириб, ўзини катта хазиначи қилмоққа ва Султон Муродни Хўқандга боргандан сўнг хон кўтармакка ваъда қилди. Сўнгра буюрди: “Отақул баҳодурбоши иккалангиз Султон Муродбекни олдимга олиб келасизлар”. “Хўб бўлади”, — деб Султон Муродбекни хомтамаъ қилиб Офтобачи олдига олиб келдилар. [У] Офтобачини кўриб ҳар на айтганини қабул қилди. Сўнгра [Офтобачи] ўз қипчоқларига буюрди: “Икки сув орасидаги ҳовлимга олиб боришлар ва фалон қизимни унга никоҳ қилиб, ўшал жойда бекни сақлаб турасизлар, то иккинчи фармоним сизларга келганча!” Қипчоқлар бекни бошлаб келиб, буйруққа биноан иш тутдилар.

Тоғ тарафдаги қўзғолончилар кўтарган хонлари Фўлодхон билан етиб келиб, Офтобачига салом бердилар. Сўнгра Сайид Насриддинбек ҳам ҳамма лашкар, хазина, яроғу аслаҳалари билан етиб келиб, Офтобачига салом бердилар. Сайид Насриддинбекни отаси ўрнига хон кўтардилар. Лекин ҳукумат Офтобачи-

нинг ўзида эди. Офтобачи шундай катта улуг бўлиб қолдики, ҳамма жонини қўлига олиб турди, ҳатто, Исо Авлиё жонини қўлига олиб мулозимат хизматида фармонбардор ва муте хизматкори бўлиб қолди. Ҳаммага маълум бўлдики, ўшал тоғ тарафидан хуруж қилганлар ҳам шул Офтобачининг амр-фармони билан хуруж қилган эканлар. Офтобачи Марғилон келиб қўниб, ундан Хўқанд борди. Ғарази шул эдики, тўхтовсиз юриб бориб, ўрусияни дарҳол олиб йўқлаб юборадн. Отлиқ қиличу найза, милтиқу тўп билан урушади. Шамширу қилич бўлиб ўзини ўрусияга уради, ҳатто, шу ниятда Хўқанд давлатининг хонн Худоёрхон шунча замонлардан бери беҳад хазина сарф қилиб, жамлаб, Фаранг, Афғон ва Исломбулдан муаллим олдириб келиб, таълим бериб, машқ ўргатиб, хўб айёр ва тайёр қилдирган жами 25 минг саллотларнинг ҳаммасини бекор қилиб, фармон билан тарқатиб юборди. Яна Отақул баҳодурбоши сартия аскариясининг ҳаммасига, Исмоил Қалла деган понсод³³ни ва Кийикбой қипчоқни қипчоқия лашкарига амирлашкар қилиб, “дафъатан Хўжандга бориб ўрусия [билан] жангга машғул бўлинглар. Шу шиддат билан бориб босиб олсангизлар ажаб эмас”, деган умидни қилиб юборди. Хўжандга босиб кириб тўрт-беш адад ўрусияни ва ёш болаларни қўлга киргизар вақтида, ўрусия саллотлари воқиф бўлиб, чиқиб ота бошлади. Аз камоли шошганларидан баъзи[лар] отларини тескари миниб, отларининг кўти карнай чолур эмишлар.

Ҳамда сартия қўшинларининг карнайчилари Хўжанд³⁴ кирган заҳоти карнай чалиб ғалва кўтарганда Хўжанд фуқаролари насиҳат қилиб айтибдиларки, “бу ҳолда шаҳар ичига кириб карнай чалганда бизларга фойда ўрнига зарар кўп, иложи бўлса жанг бўлаётган вақтларда чалинглар”, деб. Русия саллотлари ўз қондаларида юриб келиб, шаҳардан ташқарисига қувиб чиқибди. Бу мусулмонлар шаҳар ташқарисиди туриб, оз-оз урушиб турибдилар. Ҳамонки ўрусия халқи ўз эҳтиёжини қилиб, Тошканд³⁵га тилигром ва почтовуй хату хабарлар юборибди. Яримподшо³⁶ ушбу хабарларни Оқподшо³⁷га маълум қилгандан сўнг, “урушиб олмоқ учун Фарғонага борасиз”, деб фармойиш буюрдилар. Бу урушлар ҳаммаси [Абдурахмон] Офтобачи касофатидан бошланибди.

Офтобачи Марғилонга келмасдан илгари ҳурматли яримподшо генерал-лейтенант фон Кауфман³⁸ фармо-

йишлари билан Искобилуф (Скобелев) генерал³⁹ ва яна беш-ўн нафар ҳар хил катта тўралар ва ҳам бир рота отлиқ қозоқ ўруслар Хўқандга Худоёрхон ҳузурига меҳмон сифатида бўлиб келган эдилар. Келиб қарасаларким, Мулло Абдураҳмон Офтобачи билан Мулло Исо Авлиё хон фармойиши билан амирлашкар бўлиб, хоннинг ўзига ёв ва душман бўлиб хуруж қилибдилар. Уғли Насриддинбекни хон кўтариб, ҳаммаси билиттифоқ қслаётибдурлар. Ҳатто, Султон Муродбекни бу тарафга юбормасдан олиб кетибдилар. Ҳамма сартия, қипчоқия ва қирғизия бир иттифоқ тузибдилар. Қарасаларким, иш қўлдан кетибди.

Худоёрхон билан кўришиб маслаҳат қилишибдилар Генерал Скобелев айтибди: “Бу душманларингиз билан урушармисиз?” — деб. Унга хон айтибди: “Магар Оқподшо рухсат бериб аскар берсалар, шунда урушмоққа мумкин бўлади”. Дарҳол Скобелев генерал, Туркистон генерал-губернатори Калпаковский⁴⁰ — ярим-подшога мактуб буюрибди. Унга жавоб тилиграм келибди: “Агарда хон хоҳласалар, Тошкандга бошлаб олиб келасиз”, — деб. Худоёрхон қарасаки, жон дили билан уриниб, жонини қалқон қиладиган Хўқандда одам кўринмайди, мажбуран Тошкандга бормоқчи бўлибди. “Агарда Ўрусия лашкар берса, қўшиб беради, келиб ажратиб [мулкни] олсам эҳтимолни бор”, — деб ўйлади. Шу учун ҳамма хотинларини, бола-чақасини, қулу чўрилари ва мулозимлари, молу ашё ва яхши ускунаю аслаҳа, қанча яхши отларни олиб, олтун, кумуш ва лаълу жавоҳирлар [ни] отларини [нг] яхдон (махсус сандиқ)ларига юклаб юриш қилдилар.

Аммо мазкур генерал Скобелев ва ҳам тўралари хонни қуршаб атрофлаб олиб, эҳтиёт билан муҳофизат қилиб, ўртага Худоёрхонни солиб юрди. Улар темир қафасга булбулни солгандек, ўраб олиб чиқиб кетдилар. Лекин ёмон ва бебош фуқаро, сипоҳ гарчанд “талон-торож қиламиз ва бирор чизини (нарсани) ажратиб оламиз”, деб қасд қилган бўлсалар ҳам Скобелев генерал ҳайбатидан ва қозоқ ўрусларнинг милтиқидан қўрқиб ҳужум қилмадилар, ноилож бўлдилар. Бўлак сипоҳ бўлганда эди Худоёрхонни [нг] ўзини қитъаланиб (парчалаб, майдалаб) тортиб кетар эди.

[Хон ва ҳамроҳлари] саҳрога чиқиб андак хотиржам юриб турган маҳалда, хон намакхўрдалари ёки қайси бир жойнинг жамоаси бир яхдон олтин ва кумушни бир жойга қўйиб яшириб қолибдур. Ҳамда икки-уч

адад ғуломлари қанча молларини яшириб олиб қолиб, баъзи жойларда қолдирган экан. Кечаси ўғрилар шуларни олиб кетган, деган сўз бордир.

Худоёрхон бошига шунча хавfli иш тушган махали бу Скобелев генерал етиб келиб қолди. Уларни Худо юборганга ўхшайди. Улар етиб келиб бирга олиб чиқиб кетмаганда, аввалдан Худоёрхонни [нг] ўзи Хўқанддан чиқиб кетолмас эди, балки банди бўлиб ушланиб қолиши ажаб эмас эди. “Агар ўзининг бошини қутқариб олиб кетса ҳам, хазинадаги олтин, кумушни олиб кетолмас эди”, деб халойиқ гапирар эди. Лекин Худоёрхон чиқиб кетгандан сўнг омий фуқаро, қиморбоз ўғри ва бебош кишилар кўрдиларки, катта ўрда ичида катта улуғлардан ҳеч ким йўқ. Ўзларини ўрдага уруб, кўзларига кўринган ашёларни олиб чиқдилар. Шаҳар катталари бир илож қилиб маслаҳатлар бериб, иккинчи уларни киргизмадилар.

Шу вақтда [Абдураҳмон] Офтобачи Отақул баҳодурбоши, Кийикбой қипчоқ ва Исмоил Қаллани лашкарбоши қилиб, Хўжандга юборган ҳолда улар келиб, тўғри Хўқанд ўрдасига тушдилар. Катта хазинахонани қаерда экани [ни] Отақул баҳодурбоши яхши билар экан топиб, олтиндан неча яхдон ва кумушдан озроқ олиб ҳамроҳларига насиба олиб берибди. Бир-икки кун туриб мустаҳкам беркитиб чиқиб, Хўжандга қараб жўнаб кетган эдилар. Зоҳиран катта хазинахонани ҳар қандай билмаган одам топиб киролмас экан. Бу лашкарбошилар жўнаб кетгандан сўнг, Офтобачи Насриддинбекни бошлаб келиб, Хўқандда оқ кигизга солиб, хон қилиб⁴¹, давлат арконлари тахтга ўтқаздилар. Офтобачи муҳориба қилмоқ тараддудига тушиб, тамоми шаҳарлар ва қишлоқларга жарчи юбордики: “ҳар ким талабгор бўлса, Хўқандга келсин, ўрусларга [қарши] бизлар билан бирга жўнасин, урушмоқ учун”, — деб. Талабгор шундай кўп келдики, ҳеч ерга одам синамай қолди. Улар Маҳрамга қараб юриш қилдилар. Маҳрамга бориб ҳамма тўпларни бутунлай қорачапонга [ҳарбий тайёрлиги йўқ оммага] топширдилар. Тўплар остини баланд тупроқ билан кўтариб мустаҳкамлаб, оғзини Сирдарёга қаратиб, атрофга беҳисоб мерганларни пистирмага қўйдилар. Пиёда қўлида милтиқ, тўппонча ва солу қайиқ, шамширу найза ушлаган одам шундай кўп эдики, ҳисобини Оллоҳ биларди.

Ҳаммасининг эътиқоди шу эдики, «ўрусияга дафъатан югуриб, қучоқлашиб урамиз, тамом қиламиз”,

деб хушёр қараб турдилар. Маҳрам мавзесининг ташқари кўрғони ичида чодиру супа, аслаҳа, асбоб, бозорчи от-аробадагилар жуда кўп [экан].

Офтобачи додхоҳ⁴² тамоми қипчоқиялари билан қочиб кетиш учун балаид қирнинг ёқасида, ҳамма қирғизия лашқари сардору пансодлари Офтобачи қошида унинг фармойишини кутиб турдилар. Кучли сартия жамоаси лашқарига Отақул баҳодурбоши, Пансод тўра, Исмоил Қалла ва Хўқанду Андижоннинг тамоми сардор ва пансодлари алоҳида майдон рўпарасида тамоми баҳодур муборизлари билан қараб турибдилар. “Офтобачи қандай буйруқ берар экан? Агар фармойиш бўлса, дарҳол бажо келтирмоққа ўзимизни урамиз”, — дея қасд қилиб туришибди. Лекин Насриддинбекни Хўқандга қўйиб кетган эканлар.

Энди ўрусия тарафидан эшитинглар. Хурматли генерал-губернатор генерал-лейтенант фон Кауфман — яримподшо ҳамма тўпу тўпхона, саллоту аскар, қозоқ ўрус, хазинаю дафиналар ва жуда кўп лашқар билан Тошканддан чиқиб тўғри Хўжанд келиб ўтиб, Маҳрам рўбарўсига келиб тушибди. Эрта билан бу жангу муҳориба бўладиган жойнинг рўбарўсига келиб, назорат қилиб, саллоту генерал, военный (военный) сардор, пулковник (полковник) катта тўралари бир фавжи (полки) қозоқ ўрус ва тўпхоналарини юбориб келиб, тўғрисида тайёр бўлиб турибди. Лекин бир фифур (гуруҳ) саллот ва тўпчиларни дарё ичидан юборибди. Лоақал ўшандай вақтда Офтобачи сулҳ тўғрисида элчи юборса, катта подшо бир маслаҳатни кўрсатар эди. Лекин у бундай қилмади. Марҳум Мулло Алиқули⁴³ амирлашқардек зўр баҳодур ва соҳибдавлат, шунча тўпу тўпхоналар билан пешвоз бориб, шу пайтгача қилган қаттиқ жанглари ичида Офтобачи ҳам бор эди. Ҳаммасини кўрган, кўрмаганини қипчоқлардан эшитган эди. [У] марҳум Маллахон асри даврида Қаноатшоҳ⁴⁴ ва ғайратли амирлашқар [Алиқули]нинг қилган жанглари, Мирзо Аҳмад парвоначи⁴⁵ ва Жўрабек⁴⁶нинг [эса бошқа] хонлар пайтида қилган урушларини эшитган эди. Бирортасидан ибрат олмаган экан.

Боз устига Хўқандда шунча йиллар Худоёрхон машқ ўргатиб ғайёру айёр қилган 25 минг сарбозу саллотга жавоб бериб юборди. Энди “бу йиғинди пиёда ва отлиқ қорачапон қўлидан нима иш келади”, деб ўйламасдан, “тўп — от!” дея ишорат қилди. Тўп ота

бошладилар, лекин отган тўпларининг ҳеч бири ўрусияга тегмади. Лекин арининг уясини қўзғагандек бўлди. Сўнг ўрусия буларни тўпга тутди. Саллот ва қозоқ ўрус югуриб келиб, тўсатдан тўпхоналарни босиб қўлга олди.

Бу пиёда қорачапон бошлиқларига, қипчоқия, қирғизия, сартия лашкарлари ва сардорлари Офтобачига қараб фармон кутиб турдилар. Офтобачи ҳеч бир жангга кирмоқ у ёқда турсин, лоақал бир сўз ҳам демабди. Аксар қорачапон бошлиқлардан ёрдам бўлмагандан сўнг, уларга ўқ тегиб кўп киши нобуд [бўлди], баъзилари Хўқанд тарафига, баъзилари ўрусия ичидан қочиб кетишга жой тополмабдилар, дарёга қараб ўзларини уриб, кўп киши фарқ бўлиб, баъзилари ўққа учиб, нобуд бўлибдилар. Бозорчи бечора одамлардан кўпчилиги ҳалок бўлибди. Оти бор одамлар қочиб, баъзиларнинг йўлларда отини тортиб олибдилар. Талон-торож, қиёмату аросат бўлибди. Бундай қиёматни Офтобачи ва қипчоқу қирғизияни кўратуриб, бир-биридан бадгумон бўлишдан қўрқиб, ҳар қайсилари жонларини сақлаш учун қочишга тушибдилар.

Ўрусия ҳануз тўп отмасдан, биронтаси югурмасдан, аввал Офтобачи қипчоқ ва қирғизия билан тўғри қирга [от] солиб қочиб кетибдилар. Сартия лашкари [ҳам] қочиб кетибди. Офтобачи хавфсирагани [нинг] сабаби “Отақул баҳодурбоши сартия сардорлари билан ўрусияга тил берди”, деб ўзини эҳтиёт қилиб, қочишга шайланиб турган экан. Тўғри Марғилон тарафга юриб қирғизия мавзесига тушди. Орқасидан сартия келиб жанг бўлди. Валекин Насриддинхон ўрусия яримподшоси олдига чиқиб, Хўқанд катталари [билан] истиқбол қилиб, иззат-икром билан Хўқандга бошлаб кирди. [Руслар] бир неча кун Хўқандда туриб ҳаммани [нг] мулозиматини кўриб, ҳеч кимга ёмонлик қилмасдан, Хўқандга Насриддинбекни ҳоким қилиб, неча ишларни писанда қилиб, сўнг Марғилонга юриш қилди.

Лекин Офтобачи Маҳрамдаги жанг томошасидан қайтиб келаётган маҳалда, Султон Муродбек фурсат топиб, қипчоқия диёридан қочиб, яширинча бир-икки нафар хизматкори билан тўғри Марғилонга келиб тушибди, Офтобачи Марғилонга яқин келган вақтида буни эшитиб, одам юборибдики: “Султон Муродбек манинг олдимга чиқсин, маслаҳат бордир”, — деб. Бек чиқмоққа унамади. Марғилонликлар: “Бегим чиқмасин, касофатига қоладилар”, — деб рухсат бермаб-

дилар. Аммо Офтобачи Киргилда неча кун турди, қипчоқия, қирғизия ва сартиялари билан ҳеч бир жойга маслаҳатлари қарор олмади. Устига қоровуллари келиб ахбор қилдики: “Яримподшо Ермаёжид⁴⁷ деган жойга қўниб, шу кун у жойдан жўнади”, — деб.

Бу хабарни эшитиб ҳар қайси жамоа ўз маконига қараб жўнади. Отақул баҳодурбоши ва бошқалар Офтобачи билан хайрлашиб, тоғ тарафга қараб жўнаб кетди. Марғилон сипоҳи ва сардорлари, қишлоқ аҳолиси ўз ватанларига қараб кетдилар. Қирғизия [эса] тоғ орасига қараб кетдилар. Лекин яримподшо аскарияси билан Қўрғонтепа⁴⁸га, шаҳардан ташқари (бу жойни Туфроққўрғон ҳам дейдилар) жойга келиб қўнди. Марғилон катталари, қозию уламо ва каттаю кичик [унинг] йўлига дастурхон олиб чиқиб, истиқбол қилиб бошлаб келтирдилар. Яримподшо шу жойда бир неча кун турди. Султон Муродбек [ҳам] бориб кўрди. Яримподшо рухсати билан у Марғилонда турди.

Отақул баҳодурбоши тоғ ичидан ёки Полмон қишлоғи ичидан чиқиб келиб, ярим подшо [га] таъзимини бажо келтириб турибди. Яримподшога у мақбул бўлган экан, марҳамат қилиб камоли илтифот билан Марғилонга ва ҳам тобеъ қишлоқларига ҳоким қилиб, қўлига ёрлиғ⁴⁹ бериб топширибди. Ҳар шартки айтган бўлса, ёрлиғи ичида баён қилган бўлса керак. Отақул баҳодурбоши Марғилон ичидаги ўрдага шукуҳу салтанат (дабдаба ва қудрат) билан келиб тушибди.

Ўрда ичини бориб томоша қилдик. Худованди карим қудратига ҳайрон қолиб, афсусу надомат бу дунёнинг ишига қилсангиз ҳам бўлади, балки қилмаган яхшироқдир. Чунки ҳамма [ҳокимимизнинг аҳволи] мусулмонларга маълум ва ҳамиша ўз кўзлари билан кўрган эдилар.

Султон Муродбекнинг ўзи асил хонзода, улуғ киши бўлатуриб, тўпу тўпхона, шунча аскар у саллот, шукуҳу салтанати билан ўрда ичида ўз мулозими Отақул баҳодурбоши олдида мисли муш (сичқон)га пайқар ё турумтой қушни кўрганидек бир ҳолга тушиб, вужуди симобдек жилвагар бўлиб турибди. Аммо Отақул баҳодурбоши ўзидан кетгани учун, шундай мақомга кўтарилибдиким, Султон Муродбек камбағалга дурустроқ муносабат қилмабди ҳам. Отақулнинг рўпарасида Мулло Абдужалил мирзобоши⁵⁰, Мингшер ҳазиначи⁵¹ ва Абдулвосе мирзо⁵² мунтазир қараб, салом бериб, мулозимат қилиб турибдилар ва бу бечораларга

ҳам у қарамабди. Султон Муродбекни ҳеч бири иззат қилмабди. Бу бебақо давлат қушини [нг] кетишига ва хоҳлаган кишининг бошига келиб қўнишни томоша қилдик.

Эртаси яримподшо юрт катталарини, Отақул ба ҳодурбошини қатор қилиб қўйиб, [Марғилонга] лак пули⁵³ солди ва ҳам фармойиш қилиб, ҳаммасига эшит тириб туриб миннатдор қилдиким: “Жуда тезлик билан бу лакпулини тефаларингизда турган ҳокимингиз Отақул баҳодурбошига топширасизлар. Отақул баҳодурбоши ҳоким йиғштириб мани хазинахонамга топширадур”, — деб ошкора фармойиш айлади.

Эртасидан бошлаб мазкур янги ҳоким қишлоқмақишлоқ буйруқ бериб, ясовул тайин қилиб юборди. Ғалва ва ғалаёнпули⁵⁴ йиғштириб олинди. Бундай катта пул фуқароларда йўқ, кўп машаққат билан аксари [ни] топшириб ва бир қисми бермаган эди. [Отақул] фуқаролар қийналганини [ярим]подшога маълум қилиб, яна озроқ муҳлат сўраб олди. Шунча садоқат билан у [Отақул] қўрқиб турар эди. “Қолган маблағни орқадан йиғиб маълум қиласиз”, — деб [яримподшо] буйруқ қилиб, ўзи Намангон бориб ул жойларни кўриб саранжом этиб, лакпули солиб, ундириб ва ҳоким тайинлаб, Андижонга ўтди. Ул жойни ҳам саришта қилиб, ҳоким қўйиб, лакпули солиб, йиғиб териб олди-да, Ушга ўтмоқчи эди. Марғилондан жўнаб Намангонга ҳануз етгани йўқ эдики: “Уш тарафи шарқидан ва Андижон шарқ тарафидан қирғизия ва қипчоқия ҳам бошибузуг одамлар жам бўлиб, Фўлодхонни хон кўтариб, хуруж қилиб келаётир”, — деб хабар келди. Яримподшога тез хабар бердилар.

Яримподшо энди Марғилондан жўнаб, Намангон дарёсига бориб етгани йўқ эди. Марғилонда Валихон тўра⁵⁵ни [нг] эшигига ҳар хил бузуқ иғзогар одамлар бориб жам бўлишибди. Ёрмазор йиғитларидан беш-ўн нафари ёрмазорлик Ҳайитбой эшикоғаси⁵⁶ деган одам бошчилигида Валихон тўрани ҳовлисига келиб, Валихон тўрамга маъқул қилиб: “Урда ичида Отақул баҳодурбоши ноинсоф ўрусларга чўқунди бўлиб, ўрус тарафига ўтиб, ҳамма мусулмонларни куйдириб юборди; шунча лакпули солиб олиб берди. Ўрусия жўнаб кетди. Энди яна лакпули солиб ҳамма мусулмонларни уриб, калтаклаб ҳақорат қилиб юборган мулозим ясовуллари [халқни] жуда куйдириб юборди. Тўрам! Сиздан бошқа мусулмонлар додини эшитадургон ҳо-

зирда подшо йўқдир. Ҳозир ўрда ичинда атроф тарафдан ҳамма келиб турубдур. Тезда отлансунлар, олди-га пиёда ва отлиқ етиб бориб газавот қилиб ўлдирсак бўлади”, — деб тўрамни бошлаб келдилар.

Ушш куни пайшанба, бозор куни эди. Тўрам кўп одамлар билан ўрданинг олдига келиб қолибдилар. Аммо янги ҳоким Отақул баҳодурбоши бу ҳодисадан бехабар ўрда ичида патталарга муҳр босиб турган экан. Олдиндаги одамлар бу ҳодисадан хабар берсалар, “фуқаро халқнинг қўлидан нима иш келур эди”, деб қўрқмасдан шердил бўлиб, яна ўз ишига машғул бўлаверибди. Аққали: “Қиличимни келтуруб қўй”, — деб айтмабди. Бирдан кўчадаги бебош фуқаролар, Ҳайитбой юзбоши⁵⁷ ёки эшикоғаси тезлик билан ўрдага кириб, босиб Отақулга ташланибди. Отақул ҳоким бу аҳволни кўриб, қўлида яроғ-аслаҳа йўқ, ўрданинг ичкарасига қочиб кирибди, лекин эшикка етмасдан калтаку тош ва қилич зарби билан уриб, мажруҳ қилиб, йиқитиб ташлабдилар. Ҳатто, бир милтиқ ўқи ҳам тегибди. Мазкур Ҳайитбой юзбошини замони собиқда бу баҳодурбоши калтаклаб, кўтига кунда урдириб қўйган экан, хусумати бор экан. Бизлар бу ҳодисани баъзилардан эшитиб, ўрда ичига келиб кўрдик. Баҳодурбоши жасадини фуқаролар аробага солиб, қабристонга етказиб ташлабдилар. Жонни танасидан чиқмаган экан то эртасигача ҳам жон таслим қилмасдан кўкраги уриб туриб, чоштгоҳ вақтидан кейин жон берибди.

Ҳайитбой, беш-ўн адад пиёда ва фуқаро Отақул баҳодурбошини ўлдириб, ўрдага югуриб уч кунгача уни талон-торож қилдилар. Бир умр жам қилган дунёси, ашёву ажноси, оту моллари то ғаллаларигача талаб, иморатларини бузиб вайрон қилдилар. Аммо хазинаси, олтуни ва кумуш яхдонларини, ғалла ичларига кўмиб, ҳамда девор орасига хазинасини беркитган экан, топиб олдилар. Кўп одамлар бойиб кетдилар, лекин баъзи одамларга [бу] вафо қилмади. Бу дунёнинг мазали лаззатига тушунган ноинсофлар қараб бўлак сипоҳларнинг уйини ҳам талон қилиш ўйи кўнгилларига тушган экан. [Улар] Валихон тўрани[нг] эшикларига қочиб бориб йиглабдилар. Тўрам манъликка еткурдилар (ман қилдилар), бўлмаса аҳли дав (қўзғолганлар) эшикларигача талон-торож қилиб, ўзларини ҳам ўлдирадиган аҳволга тушиб эдилар. “Ушбу Отақулни Валихон тўра бошлиғ келиб ўлдирдилар

ва уй-ўрдасини то йиғган лакнулигача талон-торож қилдилар”, — деб [халқ ўртасида гап тарқалган эди].

Уша қатлу талон бўлган кунда хабарчилар Ёзёбон йўлида кетиб турган яримподшога маълум қилибдилар. Яримподшо Марғилонга қайтадиган бўлиб, қаҳру ғазаб билан турган маҳалда, Уш ёки Андижон тарафдан хабарчи етиб келиб хабар берибдики: «Қирғизия, қипчоқия, ҳатто, сартия халқи билиттифоқ тоғ орасида жам бўлиб Фўлодбек деган хонзодани хон кўтариб, бир катта дарё лашкар бўлиб, хуруж қилиб келаётдилар”, — деб.

Яримподшо: “Аввал Марғилонга бораёми ёки бу янги хуруж қилган бузуғларга юриш қилаёми?” — деб ўйлаб қолди. Охири бу янги хуруж қилганларга қараб юриш қилди. Яримподшо Марғилонда турган маҳалда, бу Фўлодхоннинг хуружи ва хабари яримподшо ва халойиқнинг қулоғига оз-оз етиб, махфий сўзлашар эдилар: “Балки фуқаролар халқи шу Фўлодхон хуружига эътимод қилиб (ишониб), [ш]унинг учун Отақул баҳодурбошига югуриб, Валихон тўрам бош бўлиб, шундай ҳодисалар вужудга келган эди. Илло фуқаро халқи ўз ихтиёрича бундай улуг ишга иқдом қилолмас эди”. Валекин яримподшо агарда Марғилонга қайтиб келса эди, марғилонликлар бу балон ногаҳоний (тўсатдан келган бало)дан қутулиб қолардилар.

Ҳосили калом, яримподшо Фўлодхон тарафига кетди. Фўлодхон ўз лашкари билан етиб келиб, ўрусия билан уруш қилди. Кўп лашкар бу ўрусияга ҳадик берди. Ўрусия билан урушиб туриб, Фўлодхон Мулло Абдурахмон офтобачи берган бир маъюб отда, ўрусия қўшинлари тарафига от суриб кетиб, кечаси бир яғоч тўнгак тепасида отидан йиқилиб тушиб, бир оёғи синиб мажруҳ бўлибди. Фўлодхон жангчилари кўп баҳодурлик қилиб, ҳар тарафдан милтиқ ва тош отиб югуриб, тўхтаган вақтида [у] қочибди.

Шу тариқа билан ўрусия лашкари Андижонда кўп турмасдан Намангонга бориб турганда, “ўшал жой [Марғилон]дан аскар юбориб, саранжом қилсак бўлар экан”, деб яримподшо кўнгиллаб Намангонга қараб жўнаб кетибди. [Ғалаёнчилар] йўлда яна орқасидан қувлаб бориб, кўп бетартибчилик қилибдилар. Ўрусия: “Мусулмон халқининг куч-қуввати ва қиладурган иши қайси ерга бориб тўхтар, қандай одамлар ёри берар ва қайси-қайси жамоа қўшилар, ғайрати борича армони қолмасун”, — деб ўзига қўйиб берган эди.

Улар: “Урусияни қочирдик”, — деб Андижон ичига кирган вақтида кўп мусулмон лашкари ва фуқаролар ҳар қайси томлари тепасида бош чиқартириб, кечалари деворларини тешиб милтиқандоз қилиб, ўқ отибдилар. Бир полковник тўра ўрданинг пештоқи ёки мадраса пештоқига чиқиб, атроф жонибларни назорат қилиб турган маҳалда, бир мерган отиб ўлдирди. Ҳар тарафдан шовқин, тўполон қилиб, кўп милтиқ отиб чиқибдилар. Урусиядан тахминан беш-ўн нафар ўлган экан. Урусия тўп ва милтиққа тутиб жон сақлаб, Намангон тарафга чиқиб кетган эди. Урусия Намангонга кетаётган маҳалда, қора дарахтлар орасидан милтиқ отиб, шундай ҳангомалик жанглар қилишиб: “Бизлар ўрусияни қочирдик”, — деб шуҳрат берган эдилар. Янги [дан қайтиб] Андижонга киргани ўшал. Шу учун Андижон кўчаларини дуруст билолмасдан, ўша жанг кўнида ўрусия шошиб қолган [эди].

Лекин Худоёрхоннинг бошига азим хавфлик иши тушган маҳалида, бу Скобелев генерал етиб келган экан. Намангон маҳкумига кўприқдан ўтиб кетгандан сўнг, бу мусулмон лашкарининг бетартиб жангидан қутулиб, Намангонга кирганда, Ботиртўра пансодбоши амрлашкар бўлиб, ўрусия билан урушибди. Валекин [у] Намангонга ўт қўйиб, отув қилиб, кўп зарарлар етказди. Пансод тўра Намангон тоғ-чўлларида йигитлар билан қочиб юриб, ўрусия билан урушди, ундан сўнг Марғилон маҳкумига ўтиб юрди. Аммо ўрусия Намангонда турди, яримподшо эса бир неча кундан сўнг Тошкандга кетди. Фўлодхон билан урушиб, бир тараф қилмоққа жандорол (генерал) Скобелевни қўйиб тайинлаб кетди. Скобелев Намангон ишларини саришта қилиб турди. Аммо Фўлодхон: “Урус [усти]дан зафар топдим”, — деб тўғри Асакага келиб қўнди. Аскар у сарбоз ва тўпу тўпхона ораста қилиб, жанг қилмоқ ҳаракатига тушди. Марғилонга Тошбола пансод деган одамни ҳомийликка тайин қилиб юборди.

Ундан илгари Валихон тўрамдан хушнуд бўлиб, Марғилон ҳокимлигини бериб юборган эди. Анинг учун Валихон тўрам Марғилон мулкани муҳофаза қилиб ва Қалла Охун деган бир оғзи ёмон муридлари қўрбошилик ишларини бажариб турди. Шу вақтда Султон Муродбек: “Менга яримподшодан ишорат бўлди, ўзим хон бўламан. Марғилон шаҳри ичига кирман”, — деб аввал ўз намахўрда амалдор ва йигитлари билан Файз-

обод қишлоқида туриб олди. Ул вақтда Фўлодхон ҳануз Асакага келгани йўқ эди.

Валихон тўрам уламоларига масала қилиб: “Султон Муродбек билан урушиб, [уни] ушларга фатво берсангизлар бўладими ёки йўқ?” — деб сўрадилар. Қозилар ўшал вақтда қозикалон⁵⁹ Аҳмад Бобо ва акаси қози аскар⁶⁰ Муҳаммад Бобо, қози ул-қуззот⁶¹ Мулло Почожон ва ҳам қози раис⁶² Юнусали эдилар. “Чиқиб бек билан урушса бўладур, чунки ўрусия тани (одами) бўлиб келди”, — деб фатво бердилар. Сўнгра Валихон тўрам ёрмазорлик Ҳайит Муҳаммад юзбошини лашкарбоши қилиб, Марғилон ва Ёрмазор йигитларини, фуқароларигача Файзобод⁶³га бекка қарши жангга юбордилар. Ҳамма одамларга: “Бугун жанг куни рўзани очиш мумкин”, — деб фатво бердилар. Қозиларнинг ўзлари ҳам сой бўйигача чиқдилар. Бу лашкари ислом Файзободга босиб борди.

Султон Муродбек ошни дамлатиб қараб турган маҳалда, Марғилон лашкари ва фуқароси бирдан бориб қолиб, у зўрға Хўқанд тарафига қочиб кетди. Аммо ясовулбоши Мулло Абдулазиз Марғилон лашкари ва фуқаросига пеш келиб, маслаҳат қилиб: “Бекни фуқаро ушламас [лиги учун уларни] тўхтатаман”, — деб олдиларига кетган экан. Дафъатан бир тўппончадан, [уни] отиб, калтаклаб мисли тулумдек қилиб ташладилар. Султон Муродбек чўл тарафига қочиб, йигитлари билан чиқиб, Хўқандга қараб кетибди. Лекин Бўзчи [қишлоғи], бечора файзободлик [лар]нинг турраи шаррорасини [дов-дарахтини] кесиб кетдилар. Бир тоифаси ашён ажносларини, бир қабиласи хўккизу сигир ва эчкиларигача [олиб кетдилар], бир тоифа кўза ва хумларда атайин тайёр қилиб қўйган ширинисини ерга тўкиб кетдилар. Файзободлик бечора фуқароларида ҳеч айб йўқ эди. Қозилардан лозим эди: “Файзобод фуқароларида ҳеч айб йўқдир, уларга зарару заҳмат ет [каз]мангизлар”, — дейиш. Бечоралар, хусусан, қиш кунларида кўп қийналибдилар.

Султон Муродбек тўғри Хўқандга бориб кирибди, орқасидан бебош фуқаролар қувиб: “Бу ўрусга сотилган, ушлаб Фўлодхонга етказиб топширамиз, марғилонлик фуқаролар билан уришиб қочиб келди”, — дебдилар. Охири [у] бачқирлик фуқаролар қўлларига гирифтор бўлибди. Бачқирлик фуқаролар Фўлодхон Асакага келиб тушган вақтда, раҳматли Султон Муродбекни олиб бориб, унга топширдилар.

Ҳамда Хўқанддаги мақбули омма, устозу уламон Хўқанд бўлган Мавлави Чубин⁶⁴ домуллони ноинсоф фуқаролар босиб бориб, хўб калтаклаб ўлдириб қўйдилар. “Урусиянинг мулозиматига чиқиб борган эдингиз”, — деб Сайид Насриддинбекни ҳам ўлдириб қўймоқчи эканлар, мавжуд қилолмабдирлар (тополмабдирлар). Насриддинбек қочиб қутулибди.

Аммо Хўқанднинг катта ўрдасига зўрлик билан босиб кириб, топган хазинахоналарни очиб, шундай талон-торож қилибдиларки, аксар одамлар ғаний(бой) бўлибди. Қумуш тангаларни аробаларга юклаган шағалдек, ҳар ким қувват борича ташиб чиқиб кетди. То гадову қиморбозларгача ғаний бўлибди. Бу тоифаларни кўрган ва эшитганлар иккинчи бор излаб кириб, мисли шундай танга топиб чиқиб кетдилар. Учинчи марта излаб кирган одамлар ҳам бой бўлибди. Хўқандни ўн кунгача шундай шўришу ғавго бўлибдики, мисли қиёмат ошкор бўлганидек.

[Орада] Фўлодхон Асакага келиб тушибди. Буни эшитиб Султон Муродбекни сўраб олиб келтирибди. Сўзлашиб: “Хафа бўлмаган ака, сизга ўрун бераман”, — дебди. Султон Муродбек қуллуқ қилиб дуо қилибди. Орқасидан Фўлодхон: “Ака, муҳрингизни кўзим олдида синдуриг”, — дейди. Султон Муродбек: “Соҳиби бўлмаган муҳрни синдурмоқ лозимдур”, — деб ёнидан муҳрни олиб маҳрамига синдир деб берибди. У шофи(қилич) билан тўғраб ташлабди. Шул соатда [Фўлод] хон ишорат қилиб, хазинадан бир тўн олиб чиқиб, Султон Муродбекка кийдиришни буюрибди. Султон Муродбек тўнни кийиб, дуо қилиб чиқибди. Орқасидан кузатиб чиққан саркардаларга айтур эмишки: “Жаллод ханжарининг учини тегиб қолди, ҳар қалай сўзлашганимиз ғаниматдур”, — деб. Улар: “Йўқ бегим, кўнгилларига ёмон фикр келтирмасунлар, андоғ эмас”, — деб айтур эмишлар. Нима бўлса ҳам ўша кечаси яримтунда бекни ўрдадан кузатиб солган қирғизия саркардалари бек қўшхонасига келиб: “Тўрангиз хон ҳазрати яна қиқчирибдурлар (чақирибдурлар)”, — деб айтганда, раҳматли бек кўзига ёш олиб афсусу ҳасрат билан: “Мана кетиб борамиз, бизни сўраганларга айтгил, дуо қилсин”, — деб ўз олдидаги маҳрамга айтиб ташқарига чиқибди. Дарвозанинг оғзида бир жаллод билан бир мулозим қараб турган экан. Ишорат қилибди, улар бегимни отига миндириб, Асакадаги катта қабристонга олиб борибдилар. Бир хилват жойга

олиб борибдилар. Қабрни кундуз куни тайёрлаб қўйган эканлар. Уша жойда сув талаб қилибди. Бир обдаста сув келтириб берибдилар, Дарҳол ғусул покиза қилиб, икки ракат намоз ўқиб, салом бергандан сўнг ризолик берибди. Гўри ярим экан, лабига ўтқазиб, қўлини орқасига боғлаб, бир қулоғини ушлаб туриб, [жаллод] томоғига бир карра ханжар тортибди. Ханжарнинг алами ва жон ширинлигини қарангки, дафъатан ўрнидан туриб, яна орқасига қараб йнқилиб, хирхирлаб Ҳаққа жон таслим қилибди. Дарҳол жаллод [Султон Мурод] бек яктагини бир жойга тикиб, тепасига ул тўнни солиб, устига тупроқ тортиб кетибди. [Фўлод] хонга бориб маълум қилибдилар. Ҳайдар юзбоши бек хазинасида экан, бекни олиб чиқиб кетгандан сўнг кўрқиб қолибди.

Одам боласининг бир-бирига меҳр-оқибати шулму?! Шундай подшою хон, салотину ҳукмом ўзларининг умрлари қисқалиги ва бебақолигини билиб туриб бир-бирлари ҳақиқага шундай қилади [му]?

Яхшиси, шундай улуғ кишиларни бундай сўйдурмасдан, балки олдинда фўлоддин панжара қафас тайёрлаб, ичига қамаб, “таомни тешикдан бериб турайин ва ҳеч бўлмаганда тахтим остига қўйиб ётайин, яна эрта билан ўз кўзимнинг тўғрисида сақлайян”, деса шул яхши иш эмасму?! Бил фарқ ўзининг бошига келиб қолса, у ҳам мисли шундай қилса керакму?! Ажаб ақлу ажаб дониш одам боласида бўлар экан!

Шундай хону бекларни айғир отлари ўз маломат тоши билан бурнига ҳар қанча урса яна ҳам оздур, деб ғазаб этаман.

Ҳосил калом, Фўлодхон Асакадан кўчиб, Марғилон ўрдасига келиб тушибди. Дафъатан ланг бўлиб, аробадан устига кўрпаси билан саркардалари талаш билан кўтариб секин ерга қўйибдилар. У Валихон тўрамнинг эшикларига ихлос йўлидан кириб дуо олиб, яна аробасига, яъни маофа (усти ёпиқ ароба)сига солибдилар.

Шукуҳу салтанати жуда юқори даражада экан, мартабасини мисли Худоёрхондек қилиб тартиб берибди. Қипчоқия, сартняларидан саркардалари жуда кўп экан. Шундай улуғ хон қилиб ўрдага келтириб туширибдиларким, шукуҳу салтанатини ҳар ким кўрса, юрагига ваҳм орнз бўлади. Маофа билан ўрдага келиб кириб туширибдилар. Хўқанднинг амалдору уламوسي келиб, дуо қилиб, сарпо кийиб қайтдилар.

Хўқанд ўрдасини талон-торож қилганларни билиб, олган хазинани топшириб олурга, хазинадан пул олганлар номини хатлаб ундириб олурга ҳамда Мулло Абдурахмон офтобачи жавоб берган саллотларни милтиқлари билан ҳозир қилурга бир саркардасини қўмондон қилиб иноятнома⁶⁵ юборди. Хўқанд шаҳри гўёки ҳалиги қиёматдек бўлган эди.

Насриддинбекдан сўрасангиз [у] қочиб бориб, ўзини эҳтиётлаб, бола-чақаларини бирга олиб чиқиб кетган экан. Ва ҳам “хоҳ мулло ва хоҳ авом ун-нос (авом халқ) бўлса, ким ўрусия билан муҳориба қилурга талабгор бўлса, номма-ном дарбори олига (олий саройга) маълум қилинсин ва милтиқ олиб машқ қилиб тайёр бўлиб турсин”, — деб фармон қилибди.

Хўқандлик домулло Саримсоқхўжа эшон мударрис⁶⁶ шогирдларидан талабгор муллолар кўп экан, ҳаммалари машқ қилиб комил бўлган экан. Фўлодхоннинг марҳамати домуллои мазкурга кўп бўлиб, кўп муллоларни амирлашкарликка чақириб ёрлиқ берди. Домуллои мазкур ҳамма муллоларни Марғилонга олиб келиб, хонга бошлаб кириб, унга кўрсатибди. Яна Андижондан ҳар куни хабар келиб турдики, талабгорлар милтиқ сотиб олиб машқ қилмоқлари ва ҳаракат тарадудлари Хўқанддан неча даража катта экан. Марғилон фуқаролари ҳам мисли шундай ҳаракатда [экан].

Фўлодхон ўзи ҳар иш тўғрисидаги гуноҳкорни эҳтиёт билан текширар эканки, кўрган киши унинг ақлига ҳайрон бўларди. Бировнинг сўзи билан ўлдурмас экан, буни кўрдик—Валекин ўрусияга хизмат қилган одам қўлига гирифтор бўлса, уч кунгача ўзи сўраб сўзлашиб, айбини бўйнига қўйиб, иқрор қилиб, сўнгра жаллоднинг қўлига фармойиш қилиб берур эканки, “ушбу фалон, фалоннинг ўғлини кундуз куни фалон жойга олиб бориб сўй ёким ой болта ва ё қилич билан чопиб ўлдиргин”, деб гуноҳкорни ўз қўли билан [жаллодга] топширур экан. Ўз кўзимиз билан кўрдик, яъни одамлар сўзлашар эдиларким, “аксар одамни Умарбек ёки бўлаж қирғизия сардорлари ўз ихтиёрлари [билан] Фўлодхонга кўрсатмасдан жаллодга топшириб ўлдириб қўядур ёки хонга чақиб ўлдирадур”, деб. Булар галат сўзлар экан.

Атрофдаги амирлардан, чунончи Ботур тўрадан (бу Намангон йўлида қоровул турарди) ва ҳам Андижон сарҳадида ва бошқа йўлларда турган амирлашкарлардан ҳар куни ариза келиб турар экан, [уларга] инъ-

омни жуда кўп бериб турар экан. Ҳаммадан қирғизия халқи жамоалари сардорлари кўп иноқ эдилар, тилло чўпдор ва тилло пичоқдорлар (тилла ҳасса ва тилла пичоқ — амал рамзлари) қирғизиялардан экан.

Лекин Фўлодхон Марғилон ўрдаси ичида турган маҳалда одамларни жуда кўп сўйдирибди. Воқеанавислари ҳам кўп эди. Давлатхоҳлари иттифоқ билан арз қилибдиларки, “Хўқандга бориб тахт тепасида такия қилиб (суяниб) ўтирсалар шоядки, хосиятлироқ бўлиб зафарга қарин (яқин) бўлсак”, деб. Аммо хонга бу давлатхоҳлар сўзи маълум бўлса ҳам яна ўйлаб турибди, “кўпроқ Насриддинбек мабодо Хўжанд тарафдан келиб, Хўқандга кириб қолмасин”, деб. Яна Марғилонда турган вақтда: “Худоёрхон, Султон Муродбек ва Насриддинбек авлодларидан кибору сағир (каттаю кичик) хоҳ ширхор (эмизикли бола), хоҳ заифа (қиз-аёллар) бўлсин Фарғона ичра тезлик билан менга топширсин”, — деб ҳокимларга шитоблик иноятнома ҳам буюрибди. Ҳаммалари ширхора ва сағира экан. Уларни оналари билан бирга юборибдилар. Жами беш адад ёки олти нафар экан. Тамоми шу ширхора ва сағира гўдак болаларни кеча [си] ўрда ичида ўз кўзи олдида Фўлодхон сўйдирибди. Фўлодхон чиқиб кетгандан сўнг ўзимиз кириб сўйган жойни кўрдик. Каттароқ боладан кўпроқ, кичкина боладан камроқ қон тушибди. Фўлодхон қатъий ҳукм қилгунча бу болаларни оналари ўрда ичида ўзлари парвариш қилиб турган [экан]. Қачон “Ўрусия Андижондан Асакага қараб юрди, балки Асакани олди”, деб хабар келганда, бу гўдакларни оналари қўлидан олиб, кечаси ҳаммасини бир жойда қатл қилибди. “Ушбу номуборак ишни қирғизия жамоаси катталарининг саъю кўшиши билан Фўлодхон тепасида туриб шундай қилди”, — деб эшитдик. Негаки, Худоёрхон ва Султон Муродбек кўп қирғизия жамоасини ушлаб ҳаммасини кўтига хода қоқиб ўлдирган эди. Ушал гиналар қирғизия сардорлари, Фўлодхон кўнглида бор экан.

Яна Фўлодхонга эшиттирган эканларким, бу гўдаклар аксар ҳаромидан ва гуломлардан бўлган. Валекин Фўлодхон Марғилон ўрдаси ичида турган вақтларда хон ҳарамидан Утгуз ўғил қирғизларнинг маълум ва машҳур бўлган, эски вақтдан Оқсоч оиним [деган бир аёл] бўлиб ўтган экан. Улуғ мартабали хотин экан. Бойбачалар, қирғизия катталари ва хон билан ҳамтабоқ, ҳамасрор экан. Уша куниким [Фўлодхон] гўдак

хону бекзодаларни сўйди, [у] оналари [га] “хон ҳазрат бир жойга юбориб яна келтириб қўлингизга топшурадилар, хотиржам бўлингизлар, хафа бўлмангиз, ҳеч бир хаёл келтирмангизлар”, деб таскин бериб, хомтама қилди. Шу ишга ҳамма ҳайрон бўлибди.

Фўлодхон деган киши ўзи мусулмон, мусулмончиликка даъво қиладур. Маълум бўлинадурки, мусулмон бўлгани билан илм ўқиб, Оллоҳ таолонинг улуғ маърифати ва сифатини билмаса, гўё ҳеч бир кимсани билмабди, мисли ҳайвон экан. Агарда ҳаромий деб ўлдурдим деса, ул хато ва беҳуда сўз ва туҳматдур. Ҳеч ким кўрган ва гувоҳлик берган эмас. Агарда қирғизия қони учун ўлдурдим деса, бу гўдакларда ҳеч гуноҳ йўқ. Бас, маълум бўладики, қаттиқ кўнгиллик одам ўзи бошқача бўлар экан. Оқиллар нақл қилур эдиларки, ўшал тўфони хун вақтинда Худоёрхон ва Султон Муродбекнинг ёш гўдак авлодларидан илло (ҳеч ким) қолмади. Хўқанд ичида Муҳаммад Аминбек — Худоёрхоннинг ўғли қолибди. Унинг волидаси қабристонда гўрлар ичида очу зор сақлаб чиқибди. Қачон Фўлодхон Учқўрғонга чиқиб кетгач, шунда бу бечора заифа, боласини ёруғ дунёга олиб чиқди ва [у] омон қолди. Аммо Фўлодхондан ҳамма кўп кўрқар эди. У ҳамма амалдорларга ҳужжатини янги қилиб берди. Олдидаги қирғизия сардорлари кимни яхши кўрсалар, андоғ одамга мувофиқи аҳвол (аҳволига мувофиқ) амалу умур (вазифа) берибди.

Якбора (тўсатдан) хабар келиб қолдики: “Урусия Намангондан Андижонга қараб юриш қилди”, — деб. Қирғизия жамоасидан лашкарбоши қилиб, сартия жамоасининг ҳамма сарбозу тўпу тўпхоналарини ҳозирлаб, ҳамма фуқаро, талабгор ва мерганларни пистирма қилиб, эшик-эшик (ҳовли-ҳовли) деворларида милтиқандоз қилиб қўйиб, Андижон атрофларини чип қилиб, кўп эҳтиёт қилишга тез-тез одам юбориб қараб турди. Фўлодхоннинг ўзи Марғилон ўрдасидан асло чиқолмади, чунки синган оёғи ҳарчанд қилди тузалмабди. Агарда оёғи саҳл (сағал) тузалганда эди, Андижон бориб тамоми лашкари тепасида ўзи туриб, уруш қилар экан, аммо қочмас эрди. Ул вақтда ё ҳамма лашкари ва сарбозлари ва қипчоқияси қирилиб кетар, ёки Фўлодхоннинг ўзи отиб ўлдуруб қутилар эди.

[Абдураҳмон] офтобачи жавоб берган ҳамма саллоту сарбоз ва тўпчиларни қайта топиб Андижон юбо-

рибди. Офтобачининг ўзи жанг ишига аралашмасдан хон олдида бир саркарда сифатида юрар экан.

Бўлак қипчоқия катталари Андижонда жанг қилмоққа ҳозир бўлибдилар. Ўрусия Андижонга қараб юриш қилди. Тепасида Скобелев Андижоннинг шарқ тарафидан босиб кирибди. Тўқайтепа⁶⁸га қўниб, тўпдан саллотлари ота бошлабди, [Ўрусия] Андижонга ўт қўйибди, ўт ҳарорати ва шовқуни, чанг ва тутун фалакка хуруж қилиб турди. «Худоё зафар бер», — деб дуо қилган одамлар йиғи ва аросатда, мусулмонлар ҳам тўпу мўлтиқ отмоққа ниҳоятсиз ҳаракатларни қилибдилар, аммо Худо бермади бўлмади. [Уруш] Андижон ичини мисли оташга тўлдириб юборди. Кўп киши ўққа учти, шунча лашкар, шунча тўпу тўпхона ва сарбоз қўлларидан келганини қилдилар, ҳеч бир зафар тополмадилар. Кўп аскар[ларнинг] отган ўқлари етмасдан ва тегмасдан зое кетибди, ўрусиядан озроқ ўлибди⁶⁹.

Қипчоқия кўп замонлардан бери ўрусия билан урушиб, анинг ўқидан кўп зада бўлиб қолган экан. Шунга тоби бўлмасдан, қочурга ҳозир бўлиб турган эмиш. [Ўрусия] Андижонни олиб қўйганидан кейин, фуқаролари ҳар тарафга қочиб паноҳ топдилар. Валекин тамоми лашкар, тўпчи, сарбозу аскар келиб [бир жойда] қарор топдилар. Ушбу жаҳонсўз хабар Фўлодхонга келиб маълум бўлибди. Хабар еткургани амирлашкарни юборган экан. Арзу хатларини ўқибди, гўёки юрагига бир катта олов кириб бетоқат бўлиб, қандай иш қилурини билмабди. Олдидаги вазири аъзамларига буюрибди (Мулло Абдурахмон офтобачи ҳам олдида ҳозир экан): “Ҳаммаларингиз Катта масжиднинг ичига кирингизлар, маслаҳат бир жойга қарор берингизлар. Мани оёғим мажруҳ бўлса ҳам борганим яхшими? Чунки ўзим борсам урушиб ё соф бўламан, ёки ўрусияни соф қилиб тугатаман. Агарда мани бормоғимга ризолик бермасангизлар, бўлак кимни иттифоқ қиласизлар (юборасизлар)?” — деб сўрабди. Ҳамма масжидда жам бўлушиб маслаҳат қилибдилар. Охири шунга қарор берибдиларки: “Офтобачи ҳаммаларимизнинг каттамыз, лашкари ҳам кўп. Аввали ва охири ўрусия билан ҳеч жангу муҳориба қилгани йўқ. Хон ҳазратимиз [уни] ҳаммага бош — улуғ амирлашкар қилиб юборсинлар. Ҳамма билиттифоқ Худодан тилаб, бирдан ўзларимизни ўрусияга урамиз, Худо [ғалаба] берса ажаб эмасдур. Хон ҳазрати эса ўз жойларида турсин”. Шулу маъно маъқул бўлиб, ёрлиғ бериб, Офтобачини [жангга]

юборибдилар. Ҳамма лашкар ва сарбозларни унга топшурдилар.

Чоршанба ёки пайшанба кунни эди. Офтобачи Марғилондан Асакага қараб жўнабди. Йўлда катта бозор ичидан ўтиб туриб, Офтобачи одамлар юзига қараб дуо илтмос қилибди. Баъзи одамлар йиғлаб дуо қилибдилар, баъзи одам: «Сен ўшал Офтобачи эмасмисан тинч юртларни бузиб, қўзғаб, ҳар жойда ўрусия тўғри келиб, урушмасдан қочасан? Бу сафарда нима иш қўлингдан келур? Яна тўғри бўлмасдан қочасан»,—деб орқасидан очик айтиб қолибдилар.

Дарвоқе Асакага бориб, ўзини қутултирмоқ учун сулҳ қилиб, генерал Скобелев[га] бориб тўғри бўлди, иш вақтидан ўтгандан кейин қилган сулҳи ҳеч бир фойда бермади. У қўлга тушди ва Исо Авлиё ҳам қўлга тушди⁷⁰. Қочадурган сипоҳу сарбоз ўз жонини олиб қочди. Лашкари ислом соф (тамом) бўлди, буларни уруштурадиган мисли Алиқули амирлашкар чиқмади. Урусиянинг зокунни (қонуни)да бу Офтобачи билан Авлиёни ифвогар, бузуғ деб айтур эди.

Энди Фўлодхондан эшитингиз. Фўлодхон бу Офтобачини жангга юбориб, ўзи ва қирғизиялари билан маслаҳатлашиб, молу пул, хазиналарини кечалари тоғ тарафига чиқариб юбориб, ўзи халойиқ кўзида зиёрат қилмоқ[чи] бўлиб, аввал Маоз ибн Жабал [мозори]га чиқиб, қайтиб Марғилондаги ўрдасига келди. Эртасига ҳамма тева, от, ҳамма қирғизияси билан жўнаб чиқиб, Ермазор ўрдасига бориб тушди. Катта қозонларда ош дамлаб қўйиб, сарбозларни ҳам бўлак сартия катталарини ичкари уйларга олиб кириб, сўйдириб ташлади. Фаҳмлаб қолиб кўп одамлар қочиб қутулди. Фўлодхон билан қирғизиянинг кўплашиб келгани шул эканким: “[Булар] мени қирғизияларим билан ушлаб, ўрусга берадилар. Ҳам қўлларимиздаги яроғу аслаҳа, молу от ва теваларни тортиб оладилар”,—деб сиёсат қилиб, шунча яхши сартияларни сўйган экан. Сўнгра яна бир сабаб шулки, жами юз чоғлик аксар катталар ва умаролар ўрусияга хат чиқарган эканлар. Уша хатнинг мазмуни шу экан: “Фўлодхон қочиш тараддудига тушиб турибди. Иншоллоҳ олдидаги вазирлари билан ҳар жойга қочар бўлганда, бизлар ушлаб қоламиз, фурсат излаб турибмиз, бизларнинг давлатхоҳлигимизни эшитиб қолинг”. Фўлодхон қоровулининг қўлига [бу мактуб] тушибди, Фўлодхонга юборибди ва бу қўл берган одамларни[нг] ҳаммасини номлари ва муҳри бор экан.

Агарда Фўлодхон андак тинч турганда (яъни фурсат топганда) шу юз чоғлик одамларни ҳаммасини сўйишмоқчи экан. Лекин аксарлари бу иш ҳайбатидан қўрқиб қочган экан. Уша кунларда бу тўғрида ҳам халқ ичинда сўз бор эди.

Яна шуки Марғилон ичинда Фўлодхон хизматини қилиб, чин қалбдан ўзини давлатхоҳ кўрсатиб турган сардорларидан бири тошкандлик (?) оталиқ эди, яна бири Абдуллоҳ деган тамоми саллотларни биринчи даражадаги ловубой (?) каттаси эди.

“Урусия лашкари Андижонни босиб олиб, сўнгра Асакага⁷¹ юриш қилди”, — деган сўзни эшитиб, Насриддинбек Хўқандга яқин келган вақтда, Фўлодхон мазкур Бача ботурни ўрнига омонат қўюб, Абдуллоҳ ловубойни Хўқандга муҳофазаси учун буюрган эди. Насриддинбек Хўқанд кириб, дафъатан мазкур Абдуллоҳни ушлаб, банди қилиб олди. Бу хабар Фўлодхонга Маози Жабалда бўлган вақтида келиб восил бўлди. Фўлодхоннинг калласи варама қилди (шишиб кетди). Сўнгра қирғизия катталари Умарбек ва Умматқул казо-казоларга ўзини ташлади. Эртаси қоровуллардан киши келдики, “ўрусия Марғилон тарафига қараб юриш қилур эмиш”, деб.

[Фўлодхон] эртаси Ермазордан Учқўрғонга қараб жўнади. “Қирғизия билан тоғ орасига чиқиб, ва ундан Қоратегин ҳукуматига⁷² ўтиб кетсак, урушдан саломат қоламиз”, — деб кўнгиллади. Қоратегин шоҳи — Музаффаршоҳ қизини Фўлодхон никоҳига олган эди. Бу жумланинг ичида шу шоҳ ва унинг қизи бирга [эди]. “Бўлак хотинларни ташлаб (қўюб) чиқиб кетамиз”, — деб Учқўрғонда пастда туриб эдилар. Бўлак ҳар тоифа киши кўп эдилар. Мутлақан ўрусия халқи бу тоғ тарафидан келиб қолиши мумкин деб, ихтиёрларига келтирмаган, бепарво туриб эдилар. Тўсатдан моҳир йўлбошчилар ўрусияни тоғ-қирлар орти билан бошлаб келиб, Учқўрғон тепасидан чиқариб қўйдилар. Кечаси «урро» айтиб тўп[га] тутди. Фўлодхон ва қирғизия лашкари қўрқиб, шошганларидан аксарлари отларини эгарлаб, бор тоифалари отларига тескари миндилар. Урусия карнай чолиб турибди. Учқўрғон ичига шунча паришонлик ғавғо тушдики, ул ҳолни кўрган киши: “Магар қиёмат бошландими?” — деб қўрқиб йиғларди.

Фўлодхон ва қирғизия мол ва жонларини ғанимат санаб, наве (бир илож) қилиб қочиб қутулдилар. Мазкур шоҳ ўз қизи, яъни хоннинг хотуни ва ҳам бир неча аёлларни бирга олиб чиқиб кетти. Бўлак хотинлари

ҳамда Худоёрхон ва Султон Муродхоннинг хотину аёллари, чунончи ўғиллари бисмил бўлган (қатл этилган) ва ўзлари бундай бўлган бечоралар ҳам чўрию хизматкорлари, хазина, тева, оту асбоб, чодару ажнос, полосу ашё бирла тўпу милтиқ ва яроғу аслаҳа тамоман ўрусияга қолди. Бозорчи, ҳар хил самоварчилар ускуналари ҳам талон-торож бўлди. Аммо ўрусия уларни ушламоққа қасд қилмади, ўз ҳолига қўйиб берди. Илло Учқўрғон ичида ушлар эди. Аммо ўрусия бу банди хотин-аёлларга рухсат берди, “ўлгани ўлди ва қолгани қолди”, деган сўзга мувофиқ.

Валекин мингтепалик Шоҳ мирзо додхоҳни «сен ўрусга хат чиқардинг», деб Фўлодхон сўйиб тамомлаган эди. Ушбу мақтулнинг ўғли Абдулқаҳҳор мирзо: “Фўлодхонни ушлаб отамнинг қасосини ололмадим”,—деб кўнглида армони кўп эди.

Фўлодхон тоғ ичига бориб [етгач], мазкур [Музаффар] шоҳ: “Хонни Қоратегиндан ўтказиб, балки Афғонистонга ўтказиб [юбораман], хоҳласам бирга кетаман, мумкин бўлса ўзим Қоратегинда қоламан, хоннинг ўзини узатиб соламан”,—дебди. Шу хаёли (маҳол) билан Қоратегин сарҳадига яқин келганда, Қоратегин ҳокими амири Бухоро [Музаффар] билан машварат қилиб, бу ҳолга қадам қўймасдан, ўрусияга [Фўлодхонни] қайтармоқни хўб билиб, ушлаб келиш учун аскар юборибди. Қоратегин аскарини қирғизия жамоа сипоҳлари кўриб, ҳар тарафга қочиб кетибди. Фўлодхонни бирга олиб кетишни муносиб кўрмасдан қочиб кетибди. Фўлодхоннинг ўзи яна орқасига қараб қочибди. Қоратегин аскари [ўз] сарҳадидан ўтиб қувламабди [ва] бу шоҳнинг қизини [ўзи] билан бирга олиб келибди. Фўлодхон тоғ канорларида ёлғиз очу зор ётган маҳалда, Абдулқаҳҳор Мирзо бўлак қирғизиялардан эшитиб, ўрусдан рухсат сўраб, беш-ўн нафар одам эргаштириб бориб, Фўлодхонни ушлаб келиб, генерал Скобелевга топширди. Бу қилган хизмати учун ўзини Мингтепа юртига мингбоши қилди.

Сўнгра генерал Скобелев Андижон ва Асака тарафларидаги ишларни бартараф қилиб, Андижон ва Уш маҳкумларига ҳоким тайинлаб, Марғилонга қараб кетибди. Марғилон аҳллари дастурхон олиб чиқиб пешвоз олиб, иззат-икром билан Марғилон ичига бошлаб келибдилар. Генерал Скобелев кўп шукуҳу салтанат билан ўзи пиёда, саллотлари, тўфчилари, отлиқ қозоқ ўрусларини атрофига олиб фуқаронинг кўзларига

боқиб келибди. Сиёсатлик назорати бордир. Аммо Марғилон фуқароларидан бедабонаома-иш тополмади, беайб кўрди, лекин [айрим] марғилонлик ўрусия улуғларига айбдор бўлиб қолган эди. Отақул баҳодурбоши яримподшо генерал-лейтенант Кауфман дастлаб Тупроққўрғонга келиб етган маҳалда (келиб кўрган эди), Отақулни фавқ (бошлиқ) фаҳмлаб, Марғилон маҳкумига ҳокимликка тайинлаб, ҳамда Марғилон мулкига лакпули солиб, уни ундириб топшурурга Отақулни тайинлаб қайтибди. Сўнгра, яримподшо Намангонга жўнаб кетган ҳолда, Валихон тўра бошчилиги ва унинг амри билан Отақулни уриб ўлдириб қўйдилар.

Агарда саҳал айб топса, эҳтимол Марғилон аҳлига катта бир сиёсат қилса ажаб эмасдур, деб кўп эҳтиёт қилишиб турдилар. [Скобелев] саломат яна ўшал Тупроққўрғон мавзеига бориб тушди.

Вақтики генерал Скобелев Намангонда турган ҳолда ва яримподшо Тошкандга қайтган маҳалда ва Фўлодхон Андижон теппасида хуруж қилиб турган вақтда, Марғилонда Отақул ҳокимларини ўлдириб, сўнгра Султон Муродбек Файзобод қишлоғидан Марғилон фуқароларидан Хўқанд тарафига қараб қочгандан сўнгра Валихон тўрам Марғилоннинг соҳибни бўлиб, қўлларида ҳукумат турган маҳалда, тўрам бир каромат қилдилар: «Шу жойдан ўрусия[га] ғазот қилмоқ [учун] жўнаб, ўрусияни пойлаймиз, муқобил (қарши, юзма-юз) келиб жанг қилсак, иншооллоҳ Худойим бу мусулмонларга нусрат [ғалаба] берадур»,—деб.

Бу сўзларига ҳамма мусулмонлар эътиқод қилдилар. «Тўрам нимарсани билганлари учун шундай деб айтадилар, фатҳу зафар нусрати тўрам қўлларида бўлса ажаб эмас»,—деб ҳамма бормоққа талабгор бўлди. Оти йўқ одам от сотиб олиб ва ҳар хил асбоб, кулча-талқонларини ғамлаб тайёр бўлиб келиб, тўрамга кўриниш берибдилар. Валихон тўра лашкарларини ораста қилиб, Эски Марғилондан жўнаб Балиқчи⁷⁴ деган қишлоққа бориб тушибдилар.

Бир тарафлари дарён Сир экан. [Улар] ўрусияга асло тўғри келган эмас, ҳамма лашкар ўз фароғатларида бахайр ётган экан, яъни ҳеч бир одам қўлига милтиқини ушлаган эмас [экан]. Шу аснода ўрусия лашкар келганини эшитиб, тўпу тўпхонаси, қозоқ ўрус дасталари отлиқ дарёдан ўтиб, бирдан тўпу милтиққа тутдилар. Андижон лашкари ҳар қайси ўз ҳолига, баъзилари Шаҳрихон⁷⁵ тарафига, Андижон томонига, баъзилари

бўлак тарафга қочиб кетдилар. Баъзи тоифалари қайси жойда хору хас кўринса, бориб беркинибдилар. Аксар одамларга ўқ тегиб ҳалок бўлиб, бир мунча одам жон ширин ўзини дарёга ташлаб, бир озроқ одам ўликлар орасига ётиб қолибди. Ажали етмаган одамлар шу Балиқчи мавзеида бир иложини қилиб беркиниб жон сақлабдилар. Баъзи хабарларга қараганда, жами бир мингга отлар бор экан. Урус ўққа тутганда кўп одам, ҳатто, ўз отини миниб қочурга илож топмабди. Ва ҳам чодару либос, полосу хуржин, аслаҳа-асбобларидан олурга мумкин бўлмабди. Шунча қамалиб қолган отлар, яроғу аслаҳа ҳаммаси ўрусияга моли ғанимат бўлса керак.

Аммо лашкарбошин Валихон тўрам зўрға минг машаққат билан баъзи отини топиб миниб олган ва ўрусия ўқиға учмасдан омон қолган вазиру мулозимлари билан бир тарафга солиб қочиб кеттилар. Марғилонлик Мулло Азим (Абдулжалил) мирзабоши тўрам билан бирга қочолмасдан ўқ тегиб вафот қилибди. Қачонки ўрусия амонлик чиқариб қайтгандан сўнгра, болалари бориб, жасадини олиб келиб, Марғилонга қўйдилар, деган сўз бор. Лекин кўп киши ўққа учган экан, ҳаммасининг жасади Балиқчи мавзеида ёки ташқарисида дафн бўлинди, деган сўз ҳам бор эди.

Махфий қолмасинки, Худоёрхон ва Султон Муродбекни охириги асрида чақувларга кўра шул Мулло Азим (Абдулжалил) мирзобошининг бўйнига жуда катта пул қўйиб гуноҳкор қилдилар. Охири бу (жарима) пулни топиб жамлаб топширурга ҳеч илож тополмасдан бир умр ичида орттурган молу мулки, ашё ва еру сувини, отасидан қолган меросларигача укаси Мулло Абдували ва ўғли Мулло Абдулқодир ва ғайра (бошқа)лари сотиб топширдилар, яна бир мунчаси қолган эди. Султон Муродбек эшитиб, раҳм қилиб акаси [Худоёрхон] га айтиб зоҳиран кечди.

Шул маҳалда қирғиз-қипчоқия ёв бўлиб қолди. Ғарази баён шулки, “қайси подшо ўзига ва давлатига завол келганини билса, ўз давлатхоҳларини хор қиладур”, деган сўз рост экан. Ва учунчи, шу Мулло Азим (Абдулжалил) мирзобоши бу хон ва бекка жуда содиқ давлатхоҳ эди. Ўз кўзим билан кўрган эдим ва қулоқ эшитган эди. Маълум бўлди яхши одам ҳам экан, туҳмат билан ўлиб кетди.

Лекин Валихон тўрам “Маоз ибн Жабал (мозори)га бориб, эртаси Ермазорга кўчиб чиқиб, Асакадан ўтиб

Учқўрғонда Фўлодхонни "босиб қоламан", деб генерал Скобелев жўнаб кетган хабарини эшитиб, муриду мухлислари билан узоқ сафар қилиб, қочиб кетган эдилар.

Махфий қолмасинки, Худоёрхонни [нг] илгари асрида Худоёрхон синглиси ёки қизини шу Валихон тўрага берган экан. Узлари домод (куёв) подшозода ҳам бўлар экан. Охири тоғма-тоғ қочиб юрибдилар. Қачонки ўрусия мисли шундай қочиб юрган маъруфу машҳур кишилар энди ўз юрт шаҳрига келиб, ўз ватанида қарор олса мумкин, яъни подшолик таҳқиқу тафтиш қилур учун йўқлатмайди, ўз бечораликига машғул бўлиб, яна ифво чиқармасдан подшога фуқаро бўлиб, фуқаролари қаторида баҳузур турса, деб чиқарган фармойишнома-ни эшитиб, Бскчурин ҳокимга⁷⁶ учраб, кейин ўз уйлари-га хотиржам борган экан [лар].

Сўз бундайдики, генерал Скобелевни Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман — яримподшо Фарғона музофотига военный губернаторлик мансабига тайинлаб, ҳамма аскария ва тўпу тўпхона, хазинаю дафиналарни топширгани жиҳатидан тамоми ишларни шу Тупроққўрғонда туриб саришта қилиб, ниҳоятлик забту рафт (сиёсати) билан ҳар қандай иш тепасида ўзи турар эди. Бир даста отлиқ қозоқ ўрус бир туғли одам билан бирга юрадур. Шукуҳи рафтори мисли шамол гоҳ бу тарафга, гоҳ бошқа тарафга эсади. Гуноҳкор одамлар унинг сиёсатидан юраги садо қилиб туради ва ҳайбатидан амалдор ва фуқаро жонини қўлига олиб турарди. Фарғонадаги тамоми мусулмон тўпу милтиқларини ва ҳар жойда ғамлаб қўйган милтиқ дорусини олдириб келиб, Тупроққўрғонга йиғиб, тамоми милтиқ дорусини неча чақирим даштга олиб бориб, Скобелевни [нг] ўзи тепасида туриб, эл етиб келиши вақтида бирдан ўт берди, гўеки Марғилон шаҳрини жануб тарафининг тамомиси то осмонгача батамом оташ аланга олиб тўлиб кетди. Фарғона аҳлига генерал-губернаторнинг шул қилган сипоҳигарлик сиёсати бутун кормори (қилмиш) бўлди.

Марғилонда қанча қишлоқ ва юртни қўшиб анинг номини Марғилон уезди⁷⁷ деб дафтарга ёзиб, унга бир ҳоким насб қилиб Марғилонга туширди⁷⁸. Бу уезд ҳокимига бир ноиб ва яна бир ноибни кичик тайинлади. Марғилондаги подшолик боғ ичига келиб туриб, ҳокимлик ишига машғул бўлдилар. Бу ҳокимни кабир маҳкама қилиб берар экан. Ҳамма ишларни ва фармон ҳукмини, хату хутут ва дафтар-пафтари, ёзув ишлари шу маҳ-

камада бўлар экан. Унга бир мирзабоши, унга эса бир ноиб, яна беш-олти адад ўрус мирзолари ҳозиру фармонбардор экан. Ҳаммалари ойлик олар экан⁷⁹. Аммо фуқаролардан эса бир нимарса ололмас экан. Чунончи зокун низоми шундай мустаҳкам экан.

Мазкур ҳокимнинг номи Бекчурин деган нўғай боласи экан. Мусулмон тили ва хатиға моҳир бўлган экан. Катта ноиб ва кичик ноиби ўрус боласидан эканлар. Хўқанд шаҳри ичига бир ҳоким тайин қилди ва ташқарисидаги ҳамма қишлоқларни уезд қилиб, унга бир ҳоким тайинлади. Андижонни ҳам бир уезд қилиб, унга Семёнов деган ўрусни⁸⁰ тарих 1876 нчи исавияда, мусулмон ҳижрия 1294 инчида Андижон уездига ҳокимликка тайин қилди. Юрт қишлоқлари кўплигидан тўрт адад ноиб қўлиға топширди. Уш, Наманган ва Риштон⁸¹нинг ҳар қайсисига қишлоқ юртларини зам қилиб, номини уезд қилиб, ҳар қайсисига ҳоким ва ноиб тайинлаб, ҳокимият ишиға фаол қилди⁸².

Валекни бу уездларнинг ҳаммаси Фарғона Убластной [Областной] маҳкамасига қарар экан. Убластной маҳкама деб, военный губернатор [тайин] қилиб, фармойиш жорий этиб, почтада фармойиш юбориб, хату арза, яъни ропурт ва дафтарини олиб турадиган энг катта, ҳамма маҳкамаларнинг онасини айтар эканлар⁸³.

Военный губернатор [лик] ўзи қайси шаҳарда турса, ўшал шаҳарда очилур экан ва ҳам хазинахона очилур экан. Аммо военный губернатор [лик] ўша Туфроққўрғонда фармон жорий қилиб турган маҳалда, вақтинча шул мавзеда очилиб турилди. Лекин қачон бу военный губернатор [лик] Марғилонга келиб иш қилган маҳалда, Фўлодхонни ушлаб келиб топширдилар. Военный губернатор афзал мартабали Туркистон генерал-губернатори Кауфман фармойишиға биноан катта суд маҳкамаси очиб, бу суд маҳкамасига тамоми катта полавой [полевой—дала] суди ва югурур катта тўраларга улуғ мажлис қурдириб, то неча вақтларгача Фўлодхон аслида ўзи ким ва қайси жамоадан эканлигини, кимнинг амру ижозати бўйича бу шаҳарларга хуруж қилганини, иғво чиқарганини, одамлар бошиға бу саргардонликни солганини ва Султон Муродбекни ноҳақ ўлдирганини ҳамда хонзодаю бекзода сағираларини, ҳар хил бегуноҳ одамларни сўйганларини сўраб, тергов қилиб билиб, катлга маҳкум қилди. Бир катта дафтар қилиб ёзиб кўл қўйдириб олди ва катта қозилар билан рўбарў қилиб туриб, «ҳамма ишларни қилдинг, ҳаммасини хато

қилдинг», деб таъналар айтиб, ишни тамом қилди. Сўнгра Марғилон ичинда катта ўрданинг қошинда, яъни Янги каппон олдида бир катта баланд дор қилдирди ҳам унинг рўпарасига бир қаро устун ўтқузди. Пайшанба кун катта бозор бўлиб, оммаи халқ тамошабин, киши жуда кўп. Шу вақтда Туфроққўрғонда[н] бир сартия аробаси теппасига бир алоҳида тахт қилиб, [Фўлодхонни] ўтқазиб [чиқди]. Тамоми ароба қора бўёқ билан бўялган, ароба[га] қўшиладиган отлар ҳаммаси қора зайтун (мойи)да. Фўлодхоннинг устига кафан кий[дир]ишган, қора рангда ва ҳамма либослари ҳам қора. Скобелев военний губернатор ўзи бошлиқ, тамоми аскария ўртага олган. Ва ҳам Акбаралибек ва Сайидмавлонбек — Султон Муродбек марҳумнинг ўғиллари⁸⁴ оталари қонини талаб қилиб, яримподшо Кауфманга арза берган эканлар. Булар ҳам генерал Скобелев орқасида ҳамда бу бекларнинг намакхўрда қадрдон хизматкори — Фозил иноқ ва ғайри намакхўрлари бирга, чароки бу жумлалар ва Сайид Насриддинбекка бориб қўшилган[лар] Фўлодхондан қочиб, ўрусиянинг паноҳида аввал яримподшо Кауфман мулозиматида, сўнгра генерал Скобелев хизматида, қайси жойга борса, бирга хизмат қилиб юрар эдилар. Марғилон халқининг тамоми саркорлари ва амалдорлари[ни] Бекчурин ҳоким кўрбошилиқ хизматида қолдирди. Бу одам жуда кескин кўп ва ҳам тамоми қози, уламо ва фузало шундай шукуҳи кавкабайн салтанати [дабдабаси] билан Туфроққўрғон[дан] дорга қараб юриш қилдилар. Аскария халқи ўз мақомини машқ [билан] айтиб, ўрусиянинг шеър аётларини ўқиб, ўлан айтиб, оҳиста-оҳиста юриб, ҳар хил тарона [ашула] ва баъзилар гиря билан, баъзилар кулги билан [турардилар].

Ҳосили калом, дор остига келдилар. Фўлодхонни аскариялари, мулозимлари, беклар оралатиб, теппасида генерал Скобелев ва тамоми аскария тўралари, соҳиби ҳукм суд катта тўралар қараб турибдилар.

Фозил иноқ арқон учуни Фўлодхон бўйнига илди ва ҳам деди: «Аҳволнинг охири шундай мартабага келар экан, бегуноҳ хону бекзода сағирлар сенга қандай ёмонлик қилган эдилар, эй хотинталоқ?» Унга Фўлодхон деди: «Сенинг номи[нг] нима эди? Менинг тигимдан омон қолган экансан. Хайф, армоним кўнглимда қолди». Хануз айтиб тамом қилмасдан дорга тортиб юбордилар⁸⁵.

Баланд дорнинг тепасида бир кеча-кундуз бўлганда,

арқон узилиб ерга тушибди. Иккинчи арқон солиб, яна дорга тортиб юбордилар. Жами уч кун дорнинг тепасида турди. Охири Марғилон қози ва уламоларига: “Гўр қилиб, шариятларингизда бари нима бўлса, унга мувофиқ дафн қилсинлар”, — деб тавфиз бўлибди. Уламолар Қўштепа деган мавзегга олиб бориб, ўшал жойга кўмиб келдилар. Сўнгра авом ун-нос қайси бири Фўлодхоннинг туфроғидан бир мунчасини олиб, бир мариз (касал)га берибди. Иттифоқан ўшал мариз яхши бўлибди. Ани эшитиб ҳамма халойиқ, мусулмон бориб, туфроғини талон-торож қилиб кетибдилар. Шулар даражадаким, яна бирор ҳафта ўз ҳолига қўйиб берсалар жасадини ҳам тортиб кетсалар ажаб эмас деб. Улуғлар эшитиб, кечаси бўлак бир махфий жойга олиб бориб дафн қилибдилар, деб эшитиб эдик. Валекин генерал Скобелев иззатли яримподшо фармойишига мувофиқ ўрусия турадурган шаҳар қилмоқчи бўлиб, муносиб ерларни кўриб, тараддуд қилиб турган вақтда, генерал Скобелевни Истамбул урушига юбориш учун тилигром қилдилар⁸⁶.

Шунда Самарқанд военний губернатори Абрамуф⁸⁷ келгандан сўнгра Янги Марғилон шаҳрини бино қилдилар. Аввалан, ўрусияга ва кейин мусулмонияга чек қилиб [ер] бердилар. Обод қилмоқ тараддудига тушдилар. Аммо мазкур уезд ҳокими Бекчурин ҳоким, аввалан, Султон Муродбек вақтидаги дафтарларни йўқлатиб топиб олиб, ўша вақтларда хизмат қилган мирзою саркорларни йиғиб, танобкашларни чақириб, таноби шаръий дафтар қилдириб олди. Ҳам саркорларни ҳар қайси қишлоққа саркор қилиб, уларнинг ҳар бирига биринчидан, мирзо тайин қилиб юбориб, кетидан бир хирож⁸⁹ хирмон кўтариб, дафтар қилиб олди. Бу мусулмон мирзоларнинг тепасидан ва ҳам саркорларнинг тепасидан сўзлашиб, ҳам ҳар хил ишлар тўғрисида билдириб, яхши ким? ёмон ким? сўраган вақтда айтиб туришга Абдували мирзони ўз олдида сақлаб турди. Бир-икки йилдан сўнгра хирожни қозикқа ҳисоблаб, пул олурга буйруқ чиқарди⁹⁰. Аммо подшолик маҳкамасида ўрусия тилидан бўлак тилларга кўтарувладурган тилларни таржимасини қиладур ва ҳамма хулосаларини олиб ўрусия тилига кўтарадур. [Маҳкама] мулкдан кетган хирож ва таноб пулларини олиб, амалдор ва фуқаронинг арзаларини ва рапортларини олиб жавоб чиқарадур ва дафтар қиладур. Ул ҳокимнинг ўзининг хос маҳкамаси бўладур.

Аммо ўрусия олган кундан бошлаб, шаҳар ичига сайлов билан тўрт-даҳа қилиб, они ҳар қайсига битта мингбоши ва бир қози юртига сайлатиб тайин қилди⁹¹. Аксари мусулмон подшолари вақтинда бўлган катта мўсафид қозиларни сайлаб қўйилди. Мингбоши сайлови бўлганда, аксар одамлар мингбоши бўлгани қўрқиб қабул қилиб ва қилмасдан, ноилоҳ муносабати йўқ одамлар ҳам мингбоши бўлиб қолди. Урусия мингбошиларга вазифа ойлик берди. Ва ҳам фуқаролардан униб кўб бўлиб, [улар] дарҳол давлат топти. Юрт [халқи] жонибидан сайларга манъ бўлинган элликбошиларга мулозимат қилиб, пул берса ўшанда одамларни сайладилар. Қозиларга аъламу⁹² муфти⁹³ қилмоқ учун қози қандай одамни суюб ҳокимга арза, яъни рапорт ёзиб илтимос қилса кифоя, қабул кўриб қўлига ҳужжат қўюб берди.

Аммо мусулмон подшолари вақтида (эса) подшо, яъни хоннинг ҳузурда турганимиз қабул кўриб, оламиён⁹⁴га супоришнома (буйруқ, амр, фармон) қилур, сўнгра оламиён шиғовули⁹⁵га супориш қилар. Бу киши мирзобошига сутда (судда) топширарди. Унга қараб иноятнома ёзилар эди. Мувофиқи аҳвол отаси ё хатиб имом⁹⁶ бўлиб, қўлига иноятномаси тегар эди. Аммо мумаййиз (текширувчи) деган ё охунд⁹⁷ ва ё қозикалони пойтахт бўларди, шарифтарин (энг шариф) киши бўларди. Аммо Худоёрхоннинг охирги асрида Марғилон маҳкумида (мулкида) шундай ишларни Марғилон қозикалони Мулло Муҳаммад Бобо охундга тавфиз қилдилар (бердилар). Бу зоти шариф мувофиқи аҳвол ўрин тайинлаб оламиёнга мусаввадаси (қоралама) билан аризаларини юборадурлар. Оламиён хон ҳазратга кўрсатар эди. Лекин бир жойга қози қилмоқ ва мударрис қилмоқ тўғрисида пойтахтга толиб кишиларнинг ўзи бориб арза берарди. Хон ҳазрат арзасўни ўқиб оламиёнга берарди, бу киши мумаййизга юборарди. Мумаййиз имтиҳон қилиб олдиға китоб очиб қўяр, қанчалик аҳволни (билим ва тажриба) бор эканлигини билиб, сўнгра гувоҳнома ёзиб урдасидан чиқиш ёки чиқмаслигини оламиён қўлидан хонга маълум қилар эдилар⁹⁸. Лекин ҳеч мўсафидликда ётган уламоларни бекорга ташлаб қўймасдилар. Аввалан мумаййиз силаи раҳму шавқат юзасидан бир муносиб ўринга қўйдирмоққа бир тартиб жорий қилган эдилар, чунки ноннинг каттаси ҳам, кичиги ҳам нон. Худойи таоло, Ҳазрати Расули оламиённинг ҳурмати динини ўз ақллариға келти-

риб, уламо кишиларни асло хор ташламас, то ҳатто, аҳли қалам кишини ҳам ташламас, иззат-икромини қилар эди. Бухорои шариф қонунлари ҳам мисли шундай экан.

Ҳосил калом [ўрусия] ҳамма ишларни билиб, дафтари қилдириб, маҳкамага ёзиб бўлгандан сўнг, мирзолар ва саркорларни жавоб[ини] берди. Мулло Абдували мирзо Бекчурин ҳоким олдида турар эди. Ҳокимнинг мисли қўл оёғидек бўлиб турар эди. Аммо вазифа ёқмас эди ва душманлари ҳаммасини [ёзиб] юборди. “То ҳатто, хирожу таноб ва закот⁹⁹ дафтарларини олиб келиб, ўзи пулчиларига бериб, ичиндаги подшолик пулларни йиғиб олиб, ўз маошига сарф этди. Бундан бўлак. ҳар хил ғализ ишларни жуда кўп билади”,—деб военний губернаторига воқеа қилиб такроран [ёзиб] ташладилар. Охири тергов-тафтишга гирифтор қилиб, ҳоким олдида келмайдиган қилди. Ва ҳам мулло Абдували мирзонинг хосиятлари бу ҳокимга таъсир қилди¹⁰⁰ ва ҳам военний губернатор фармойиш юбордики: “Маҳкамада турган икки адад мусулмон мирзоси кифоят, ҳамма мусулмонча хатларни ёзурга ва ҳамма дафтар ишларни ҳам шул икки мирзо қилсин, кифоят ва бўлак мирзо турмасин”,—деб. Чунки военний губернатор муқаддам йилда алоҳида қилган фармонига мувофиқ Бекчурин ҳоким уезд маҳкамасига икки адад мирзо тайин этиб қўйган эди. Ани[нг] биттаси мен котибнинг ўзим эдим. Сўнгра Бекчурин ҳоким бу ўриндан бекор бўлдилар.

Бу ҳокимнинг ўрнига моюр Эрванистаки¹⁰¹ вақтинча омонат ҳоким бўлиб ўтирди. Бу ҳоким вақтида военний губернатор фармойиши билан тамоми экинларга мусулмон танобчиларнинг қўлига таноби шаръи тортиб, дафтар қилиб келурга таноб бериб чиқарди. Танобчилар ҳар қайси мингбоши қўл ости[да] неча ададдан чиқиб [ерларга] таноб тортиб, аъло, авсат (ўрта), адно(паст)га бўлиб, ҳар қайси экинни алоҳида қараб ёзиб, дафтар қилиб, маҳкамага топширди. Бу танобкашларнинг ҳар бир танобига нечта тийинда деб хизмат ҳақи ҳисоблаб бериб турди. Аммо бу танобкашлар фуқаролардан кўп пора, ришвалар ҳам олиб, тўйиб келиб маҳкамага келганларида, бу жойдан шундай таноб ҳисоблаб, катта ақча олур эканлар. У[лар]нинг маҳкамалардаги [ишлари тўғрисида] деҳқон фуқаролар бизларга хабар айтур эдилар. Аммо танобчилар “оч қолдик, шаҳарга келиб ошу нон топиб едик”, деб қасамхўр бў-

лар эдилар. Узимга ўзим кўп айтур эдимки, “агарда шул тоифа бой бўлармикин ёки ўлса гўр-кафанни бўлак одам қилармукин”, деб.

Дарвоқе аксар киши ўлиб, боз қарзи чиқди ва биз аҳли қаламларга лоақалли ошпули бермас эди. Бу тоифаларни ўрус мирзобошиси Поляков тўра деган тобинни олур эди ва ҳам мутаржим, андин сўнгра тилмочлар баҳра олар эди. Аммо куз фаслига борганда таноб ҳисоблаб, ҳар қайси экин аҳволига қараб нарх кесиб, анинг тепасидан: “Мингбошилар хазиналик пулларини ундириб топширсин”,—деб яна фармойиш юборди. Мингбошилар мисли шундай бажо келтириб турар эди. Вақтинча ҳоким моюр Эрванистаки Наманган уездига куллия ҳоким бўлиб кетди ва анинг ўрнига Тошкандда турғувчи пулқувник Мединский¹⁰² деган ўрус Марғилон уездига ҳоким бўлиб келди. Қарийб бир йилгача ҳокимлик қилиб туриб, охири Фарғона военный областной маҳкамасида туриб хизмат қилурға, ноибликка тайин бўлинди ва унинг ўрнига Марғилон уездига штабс-капитан Алексеюф¹⁰³ деган киши ҳокимликка тайин бўлинди.

Сўнгра бу Алексеюф тўра ҳокимлик ишини қилиб турган маҳалда военный губернатор фармойиши билан ҳамма экинларни ва қайроқ[ер]ларни таноб тортиб ёзиб, ҳар бир волост¹⁰⁴ қишлоқларининг экинларини аъло, авсат ва адно қилиб, ҳар қайси зотни баёнлаб ёзуб топшурурга областной маҳкамасидан неча минг китобу дафтар келди ва ҳар қайси танобкашларга неча юз ададдан бериб, олганига қўлини қўйдириб, муҳрини бостириб, қўлларига таноб бериб чиқарди. Аввалдан бу танобкашларни дала ва қишлоқларга чиқармасдан бурун ҳар қайси маҳкум (мулк)лардаги катта деҳқон ва инобатлик одамларни ўз амалдор мингбоши ва амалдор қозиси билан маҳкамага чақириб олиб мажлис қилдирди. “Экинларингизни таноб тортириб, бу китоби қароқош дафтарларга ёздириб, анинг юзасидан хазиналик пулларни аҳволига қараб нарх кесиб, пул талаб қилиб олурман ва сизлар нима дерсизлар?”—дебди. Бўлди ғавғо, жанжал. Фуқаролар: “Бу янги таомул шариатимизда йўқ, норозийдурмиз”,—деб унамадилар.

Фуқаролардан эски марғилонлик тавил ул-қомат (баланд қомат) ва қалил ул-ҳусул (кам натижа) ва аглаб ул-жаҳолат, дигар (яна) мустақим парда орқасида бир муборакли кишининг ўшал вақтда департос (депортация)¹⁰⁵ қилган ва ҳам бошқа департослар ҳам

бор эдилар. Хусусан, Каттабоғ мулкидан кишилар кўп. Шул хангомада ўшал баланд қоматга қаттиғ-қаттиғ сўзлаб: “Сан охири бу қилиғингдан абохта¹⁰⁶ бўлишинг ҳам узоқ эмас”,—деб авайлайин деганда, бирдан жаҳли чиқиб устундаги ҳамма либос ва кўйлақларни ерга ташлаб: “Абохта қилсанг мана мен ҳозир!”—деб Алексеюф ҳокимга қараб югуриб қолгандан кейин ҳоким кўрқиб: “Тўсинг-тўсинг бу дуракни... бу девона бўлган”,—деди. Фозил иноқ олдида ҳозир қараб турган эди. “Тақсир ҳоким, бу киши андак девонароқ, ўз фуқароингиз гуноҳини авф қиласиз,” — дебди.

Ҳосил калом, ўрусия қулоқ солмасдан маҳкумга танобчи чиқариб, ўшал қароқош дафтарига ёздириб, куз орасида нархнома ёзиб, таноб юзасидан пул олиб, тўғрисида кесиб берди. Сўнгра Марғилон маҳкумига “землемер”¹⁰⁷ чақириб таноб торттирди. Ҳар бир қишлоқ ерларини аъло, авсат, адно мартабасини ажратиб, ҳар қайсисининг жами мунча, сувлик аъло ери мунча таноб ва сувсиз авсат ери мунча ва сувсиз адно ери жами мунча таноб, деб ёзди. Землемерлар подшолик ерларигача ва оқ вақф¹⁰⁸ ерларигача ажратиб баёнлаб таноб тортти. Баъзи оқ вақфларнинг устида мутаваллийси ҳозир бўлмаса ёки кўрсатиб бергучи амин¹⁰⁹ ва инобатлик [киши] “бу оқ вақф фалон жойнинг вақфи, таҳдиди (чегараси) фалон жойгача”, деб айтиб бермаса, андоғ оқ вақфларни ҳам мисли омма одамлар ерлари қаторида қолдириб, таноб тортиб, ёзиб кетти. Землемер дафтар топширгандан сўнг ҳар қишлоқдан уч хил тупроқ олдириб келиб, подшолик кўриб, охири аҳволига — сувлик ва сувсизлигига қараб, нарх ёзиб чиқарди. Сўнгра ҳар кимнинг қанча ери бор ва қайси мартабадаги ер, ўз ўрталарида таноб қилиб билиб, ўз ўрталарида тақсимнома қилиб, танобига қараб пул солурга фуқаро аҳли жамоат ихтиёрига топширди. Фуқаро аҳли жамоати мисли шундай тақсимнома қилиб, қўл қўйиб маҳкамага топширди. Бу тақсимнома дафтарнинг остига подшолик муҳрини босиб, ҳокимлар қўл қўйиб инobatга олиб, ичидаги хазиналик пулларни ундириб, хазинахонага топшурурга тақсимномани мингбошисига топширди. Мингбоши тегишли аминига бериб, пулларни ундириб хазинага топширди.

Шундай тартиб ва қоидалар жорий бўлмасдан туриб, мазкур кафтан (капитан) Алексеюф Фозил иноқ ва ҳам Мулло Муҳаммад Карим шайтон ўртасида воқеа

бўлган пул тўғрисида бир бетартиб иш ўтибди. Бу тўғрисида подшоликка маълум бўлиб, охири тергову суд ҳукумларига гирифтор бўлиб, баъзиси турмаҳонада ётиб чиқди. Шу пул ваҳидан (капитан) Алексеюф ўрнидан бекор бўлди. Тариқаси бундай бўлган эдики, бу Мулло Муҳаммад Карим шайтоннинг ўзи — аслида тошкандлик эди, пулковник (полковник) Мединский Марғилон уездига келган вақтида¹¹⁰, бу ҳоким унга раҳму шафқат этиб, Бекчурин ноиби тайин қилган — Муҳаммад Амин чувстик қўрбоши босмачи-ўғри хусусида қўрбошилиқдан бекор этиб, унинг ўрнига бу Мулло Муҳаммад Каримни қўйди. Қўрбошилиқ ишини филжумла бошқарар эди. Мединский ўрнидан бекор бўлиб, ноиби Алексеюф тўра вақтинча ҳоким бўлди. Шу маҳалда военний губернатор фармойиши билан Эски Марғилондаги катта ўрда ўрнини бузиб, хароб ётгани жиҳатидан ҳар хил дўкон солиб (ўтириб), ўз мулки қилиб олурга, ўртасини каппон қилурга толиб кишиларга чек қилиб берурга бу Алексеюф мазкур Муҳаммад Карим билан Фозил иноқни чекчибоши қилиб қўйган экан. Бу қари бўри ва тулки бу хусусда ўз хоҳишларидан одамларга чек бериб, ўз нафсларига қараб юриб, балки касофатлари бу ҳокимга ҳам тегди. Улар ўрнидан қолдилар (бекор бўлдилар). Аммо бу қарздан муқаддамроқ вақтинда бу ҳокимнинг кичик ноиби поручук Зобусуф(?) деган ўруснинг ўзи билан нафсига қолган киши элини, то ҳатто, ёлғуз бу Алексеюф эмас, балки ўрусиянинг шаънини бир пул билан тенг қилди. Тергов ва тафтишга гирифтор бўлиб, ўрнидан қолиб, охири Сибирга ҳукм бўлинди¹¹¹. Ноқиллар шундай нақл қилганларини эшитдим.

Мазкур генерал ўрнига Областной маҳкамасида ўтирган Мединскийнинг бир катта ўғли вафот қилибди. Аввал куни эшигига ҳар хил тўралар келиб жам бўлиб ўлтирган маҳалда, мазкур Мулло Муҳаммад Карим келиб, “қадрдонман” деб аралашиб юрибди. Ўз кўнглига шундай ишни тадбир узра муносиб кўриб, “шу улуғлар мажлисида ва уларнинг олдида бир йиғлаб кўзларимни нам ёшини тўкиб, изҳори муҳаббат қилсам, нозирлар ҳузурда жуда яхши иш бўлар эди”, дебди. Ҳарчанд зўр қилибди, бир қатра ёш чун абри навбахор чиқмабди, санги хоро (катта тош) ичиндан бир қатра умид суви чиқмай асло муяссар бўлмабди. Яна мазмун кесарлар бунинг аҳволига назар қилиб

турган эканлар. Аммо бу нодон ул ҳарифлардан беҳабар ёнидан бир қизил қаламфурни олиб оғзига намлаб туриб, икки кўзига сурибди. Охири шул даражадаги аҳволга келибдики, йўлини тополмасдан, балки икки қўлини кўзларидан ажратишга имкон тополмай қолибди. Уни кўриб турган тўралар бир-бирига ишорат қилиб, “ҳой-ҳой” кулибдилар ва ҳам “сартнинг билмаган балоси йўқдур”, деб ҳайратда қолибдилар. Сўнгра ўз йигитига ва хизматдаги тожирларга таҳрир қилиб берибди. Бинобарин бу одамни “Мулло Муҳаммад Карим шайтон” лақаб қўйган эканлар. Бекорга айтмаган эканлар.

Алексеюф бекор бўлгандан сўнг, капитан Дейбнер¹¹² деган ўрус Марғилон уездига ҳоким бўлиб келди. Бу ҳокимнинг маҳалида ҳамма закотлар: бўрдоқи закот, чорпа моллари закотиغا барҳам берилди. Ҳамма савдогарлар хоҳ ифтурий (иккинчи) гилди (гильдия — табақа), [хоҳ биринчи гильдия] ўз қувватига қараб хазинахонадан қоғоз олурга тартиб жорий қилинди¹¹³.

Бу ҳокимга катта ноибликка капитан Ивонуф¹¹⁴ тайин бўлиб келди. Кичик ноибликка подпоручик амаллик ўрус ва балки фулк (полк) жамба (тараф, томон) идан Крамчовский¹¹⁵ деган узун оёғ тайин бўлиб келди. Аслида бу иккаласи аскария ичинда хизмат қилиб юрган экан. Бу ҳоким (Иванов) охири фуқаро — халқнинг арз-доди тўғрисида табора бепарволик қилди. Қиморни кўп ўйнаб қарздор бўлиб юрди.

Ушал вақтда Абрамуф военный губернатор ва Туркистон генерал-губернаторликка иззату ҳурматли, олийҳимматли, аввалги дамда бу Туркистон музофотининг Маллахон ва Мулло Алиқули амирлашкар билан уришиб, Тошкандга келиб ўлтириб, обод қилмоққа тадбир истаб турган маҳалда ғаммос (ичиқора)лар сўзи билан Исломбул билан жанг қиладурган бўлиб тўрт генералдан амирлашкарликка шул киши [Черняев]ни биринчи юборилган, подшон аъзам чақириб, бу кишини ўрнига шу Туркистон генерал[-губернатор]ликка иззатли Кауфманни юборган [эди]. Ушал қадрдони олийҳиммат Черняюф яна яримподшо бўлиб келди¹¹⁶.

Бу Абрамуф военный губернатор қоғоз бериб, ўзи (ни келтириб) Россияга кетар бўлгани учун Самарқанд военный губернатори иззатли Иванов¹¹⁷ Фарғонага военный губернатор бўлиб келиб қолди. Дейбнер ҳоким воқеасини эшитиб қолди. Уша кунларда штабс-капитан

Марғилон ҳокимининг иккинчи ноиб Задонский¹¹⁸ Водил¹¹⁹да иккинчи ноиб бўлиб бошқариб турар эди. Ал-ҳосил мазкур Дейбнер ҳокимни Уш уездига ҳоким қилиб юборди, аммо Уш ҳокими капитан Тумич (Томич) тўра¹²⁰ни Марғилон уездига ҳоким қилиб келтирди. Валекин мазкур Томич тўра аввалдан генерал-губернатор Қауфманга, иккинчи военный губернатор Ивановга кўп эътибор топган инобатлик киши экан. Урусия ичида ҳам кўп мағлубият [да] қолган киши экан, порақуришвадан кўп парҳез қилар экан. Марғилон уездига келиб қараса, балки Фарғона аҳолисининг аҳволотларига назар солиб қарасаки, ҳамманинг аҳволи кўп хароб, ерларидан ҳамма безор бўлган ва оладиган одам топилса, дарҳол ишлаганига сотади. Аксар ерларни тегишли қистаб турган ўлпон жаримасини берурга хоҳлаган одамга мулк қилиб бериб, васиқа¹²¹ қилиб берибдилар. Бир хил ерларни ҳеч ким ўлпонини тўларга мулк қилиб олгуси келмайди. Баъзи ерлардан унадурган ҳосиллари ўлпонига етмайди, ерлар хорузор. Арзон ғалла сотиб, қарз-узмоқ жуда қийин кўринадиди. Пилла тутиш аслан бўлмайдиган бўлиб, қурт тутсалар қурти ўлиб қоларди. Тут [дарахтлари]ни ўти қилиб, шундай афгор бўлган эканлар. Тоза [бу оғир аҳволни] билди. Ул вақтда амирикон пахта экмоқ ва нафланмоқ (фойдаланмоқ) ҳануз расм бўлган эмас ва пахта зовутини (заводини) ҳеч ким бино қилмаган эди. Раҳми келиб неча тадбирларни ўйлади. Аввалан Фарғона областной маҳкамасига рапорт ёзиб, Марғилон уездига қурт уруғни тозаланиб қурт тутарга, ер сотиб олиб, амирикон уруғидан олдириб келиб, деҳқончилик қилиб, фуқароларга олган ҳосилларини кўрсатди. Пилла уруғини тозалатиб, қурт туттириб, кўп пилла олиб, фуқароларга кўрсатиб, расман жорий қилдирди. Ўзи пахта зовути бино қилиб, ҳаммага манфаатини кўрсатди. Бунини кўриб Эски Марғилонда қозигузарлик эшон Гиёсуддинхўжанинг ўзлари ва ҳам бу зоти шарифнинг катта ўғиллари Сайид Аҳмадхонхўжам Марғилонда ва Тошлоқда пахта зовутлари бино қилдилар. Бу хўжамни кўриб Мулло Абдурахмонхўжа эшон зовутлар бино қилдилар. Сўнгра Мулло Мирзо Олимбой, Муҳаммадшоҳўжа Сайид Мусохўжа ўғли, Мулло Муҳаммадшонбой ва ҳам Мулло Отабек ва бошқа бойлар зовут солиб ҳаммалари жуда катта ривож топдилар¹²².

Марғилон уездидаги фуқаролар, алалхусус деҳқон-

лар шул Томич ҳокимнинг қилган тадбири хосиятидан баҳра топиб бой бўлдилар ва ўлпонларини билло таваққуф (тўхтатмасдан) топшурурга қодир бўлдилар. Андин сўнгра фаранги Алвизитўра¹²³ Оқпиллол¹²⁴ қишлоққа келиб пилла тутиб тоза уруғ берадиган бўлди. Шундан бери қурт пилласи тобора тараққий қилди. Шундай омман халойиққа ва ҳам хазинага наф етуриб турган Томич ҳоким подполковникни генерал келган вақтида ўрус душманлари пайваста хафа қилмоқ тараддудига тушдилар. Жуда катта бой купес (купец-савдогар) бўлди деб, кўролмасдан бош ҳокимларига қоғоз ташлайвердилар.

Мани бечорага кўни хизмат буюриб, инобат қилиб ихлос қилур эди ҳамда ўз ёнидан менга кўп эҳсон мурувват қилур эди. [Шунда] ҳатто, мангача синадилар, айблик қилиб мани ҳам йўқотмоқ фикрига тушдилар. Охири нафақан авқот хизматида бекор қилурга фитналарни таъсир қилди. Шундай одамларнинг аксарлари ўзларини отиб ўлдирди, баъзилари ҳозирда бордир, бўлак ортиқу кам сўз йўқ. Оллоҳ ҳозир шу ҳоқидир. Хасм (душман) деган фурсат излаб юруб, охири зарари тегар экан. Подполковник Томич шундай ғаразлик одамлар шарридан (ёмонлигидан) кўрқиб, остафка (отставкага) қоғоз бериб, ўзини бекор қилиб Андижон бориб бекор ётиб қолди¹²⁵.

Унинг ўрнига Марғилон уезди, Янги Марғилоң ва Андижон уездига иззатли Бряннов¹²⁶ ҳоким бўлиб келди. Бу ҳоким асрида Фарғона музофотига иккинчи даража яна землемер чиқди. Тартиб келиб, маҳкамаларга ёзиб таҳрир [қилиниб] ва нархлар кесилиб, ўлпон олурга муқаррар бўлди. Ҳамма хосил жами дафтар бўлиб, ишлар осон қилинди, қўлда ёзиладиган тамоми хатлар учун машиналар қилди, оғир юклар ва меҳнатлар осон бўлди.

Валекин ушбу ҳоким асрида, яъни исавия тарих 1898инчи [йил] Мингтепада тургувчи Дукчи эшон Муҳаммад Али халифа [Собир ўғли] деган одам¹²⁷ бир кеча ичида ўз хонақосини тахминан беш-олти юз ағёрлар билан, махфий тайёрлаб турган одамлари билан аксари отлиқ ва ҳам пиёда бўлиб хуруж қилдилар. Улар тўгри Андижон бориб, йўлда учраган ўрусия хизматкори ҳам [юк] ташийдиган бир дунган йигитни ушлаб ўлдириб, от арқонига шу йигитнинг бир оёғини боғлаб қўйиб, сўнгра Андижонга бориб, саллотхона қошида

ўтирган дўкондор-баққолдан қанча адад саллот ва аска-
р бор эканлигини оҳиста сўраб олиб саллотхонага
кирибдилар. Ҳамма саллотлар тинч ухлаб қолган экан-
лар. Дафъатан аввал корхонага босиб кириб ҳамма
саллотларни босиб хоҳ қилич, хоҳ шоф, хоҳ ханжар
ёки калтак билан шунча одам шитоблик билан солаве-
рибдилар. Саллотларнинг милтиқ, қиличи, найза асла-
ҳаларини олдиндан қўлга киргизиб олган эканлар.
Ҳаммасини қатл қилибдилар, то ҳатто, хотину аёл ва
гўдак болаларигача азоб билан ўлдириб, ундан ўтиб
бўлак лагерга жўнаб турган ҳолда, қоровуллари бу шун-
дай қора кечада мисли тумандек шунча одам келиб
турганини ўз капрол (капрал) — элликбошисига хабар бе-
риб, ул аскар тўрасига воқиф қиладилар. Ул тўра жус-
ту чолок чопиб чиқиб: «Ота бошла!» — деб фармон
берибди. Саллотлар мисли оташ ташлагудек, халифа
ва ёронлари мисли барги хазон тушиб кетиб, кўп киши
ўз офатидан ҳалок бўлибди. Маъракаи аждарпайкар
(оғир ҳолат, вазият)дан ҳар кимиким саломат чиқди
халифаи соҳибкашф кароматини иккинчи кўролмади.
У бир тарафга қараб қочиб қутулди. Валекин халифа-
нинг ўзи икки-уч нафар ёрон ва мулозимлари билан
тоғ ораси тарафига қочиб кетди. Аммо бу саллотлар
ва тўралар бу қандай ҳодиса ва қандай жамоа экани-
ни равшан билмасдан орқасидан қувиб, кўринган одам-
ни отиб, ташқарига чиқиб қарасалар, ҳеч ким йўқ,
ҳамма тарқаб кетибди.

Мақтул бўлган (ўлик, қатл этилган) ўз жамоалари-
га келиб кўрсалар, тамомиси, ҳатто, заифа, ёш гўдак
болаларигача қонга бўялган. Зор-зор бу аҳволларига
қараб йиғлабдилар.

Кун ҳам чиқиб [қарасалар, бу иш] ўрусияга Минг-
тепадан чиқиб келган соҳибхуружлардан эканлиги жум-
ладан маълуму равшан бўлиб, уларни ушлаб келмоқ-
қа бир тоифа халқ қувиб бориб, бир миршабни ушлаб
келибдилар. Халифанинг қўлида бир яхши тўппончаси
бор экан, лоақали сиёсат қилмоққа ярамабди. Жони
ширинлик қилибди. Яъни тамоми шавкат (тамоми куч)
ҳали ҳам кўнглида бор экан. Отса ҳам бўларди. Шу
тўппончаси билан отиб турса, ҳеч ким ушларга ярамас
экан. Халифанинг ёнида бир мулозими ҳам бор экан,
тўғри ва омонлик билан ўзини ушлашибди. Қўлларини
боғлаб олиб келибди.

Шунчалик аҳволга шундоқ улуғ амри азим ишга

иқдом (журъат) қилганидан маълум бўлдики, асли халифанинг ўзида ақли комил ва ҳуши солим йўқ экан, балки кашфи жину шаётин (шайтон ва жинларнинг кашфи) билан ҳамроз бўлиб қолган экан. Шул маҳалда илми бор бўлса эди, илм қуввати билан жилваси вас-васасини билур эди ва ҳам ўзи ўйлар эдики: “Бу ўрусиянинг ўзи катта подшоҳ[лик]дир, тўпу тўпхона, аскар ва хазинаю дафинаси кўп. Агарда бир ускуна ва аскарисини ўлдириб соф қилсам, оташ аробаси билан бир кеча-кундузда яна бошқа аскар юбориб ҳозир қилади. Бу ҳозирги жамоа тоифасини урушиб йўқ қиладиган аскаримнинг аксари қариб, меҳнатдан қочиб, қайси ерда(н) муфт (текин) ошу нон бор экан деб излаб юрган одамлар бўлса, бир тоифаси кўҳна (эски) ишга ҳам ярамайдиган сипоҳлар, қирғиз ва қипчоқия ва туркия, ёнига чақмоқ осган байталсувор (байталга минган) олақарғалар бўлса, ёнимдаги вазири аъзам маслаҳатчи Мулло Муҳаммад Ёқуб қози ва эшикдаги вакили ўғли фалон банги бўлса, бундай зафариктисоблар (ғалаба эгалари)ни ишга солиб уруштириб турадиган салотин амири ман бўлсам, бу соҳиб хуружларга сарф қиларга жам қилинган янги пулни уйдаги ойимлари бермаса ёки Мингтепадаги ва Арабон қошидаги гор ичидаги девлар ва ҳукамолар ҳазрат Сулаймон пайгамбарнинг етти хазиналаридан бири қилган тилсмотларини очиб, олиб берадиган мисли Жолинус [Гален] алломадек ҳукамо ҳам олам сафҳасига келмаган бўлса, ул вақтда қайдан олиб сарф қиламан?” — деб ўйламайди. “Бу қовоқари уйини қўзиб қўйиб ва бузуб адо қилмасдан, бутун оламга тарқаб кетиб, мени касофатимга оммаи халойиқ қолмасин”, — деб ўйламади.

Ўша ҳодиса кечаси¹²⁸ ва эртаси ўрусия халқи Андижонга отув қилар бўлиб, “булар бу ишга аралаш-ёра-лаш эмас, аввал шунин билмоқ керак”, деб подполковник Томич деган мўътабар тўра чиқиб, кўчама-кўча коляска-ароба билан юриб, мазмун олиб юрибди. Бу ўрус тўраси айланиб юриб қараса, Андижон фуқароси ҳар кунини мис жомларида таомларини ношто(овқат) қилиб ўтирган эмиш ва бу ўрус тўрага ҳеч ким қарамабди, ҳар ким ўз ҳолича, ўз расми сўзи билан базму айшига машғул. Кечаси ўтган ҳодиса тўғрисида сўзлашмайдилар, балки бу хусусда беҳабар кўринадурлар. Аҳвол ва аъзолари тағйир топган эмас. У тезлик билан ўз ёронларига келиб мулҳақ бўлиб айтибдики: “Бу

иш тўғрисида Андижон фуқаролари, умуман, воқиф эмас. Аслидан кечаги ўтган ғавго ва хунрезликнинг маслаҳати йўқ, ҳатто, кеча нима ишлар ўтибди, унинг ҳам эшитмагандек мен тушиндим”, — деб отувни манъ қилибди. Кейин таҳлил қилсалар, Томич тўранинг айтган сўзлари рост экан. Ҳамма оммаи халойиққа кундуз куни [бу ҳодиса] шоеъ (маълум) бўлибди. Андижонликлар оташ балоси ва тир (ўқ) зарбидан нажот топдилар.

Янги Марғилон тарафидан военний губернатор, жами катта улуғлар ва соҳиби судлар, терговчилар соат учгача келиб жам бўлдилар ва тарозуномаи аъмол ва маснади аҳкомини кўрдилар. Ул жамоатки, бу бетартиблик номаи ёмон ишга қадам қўйибди, ёки саллотларга тиг урибди, ёки маслаҳатга аралашибди, ёки шу қотилларнинг эҳтиёжи тўғрисида ёрдам берибди, ёки шу одамларнинг отини ушлабди, ёки халифа хонақоҳига юриб мурид бўлиб, ошу нонини еб, хизматини қилибди, тергов вақтида бир-бир айтиб берибди.

Халифанинг номма-ном мусаввада дафтарини ўз давлатхоҳларидан топиб олиб, тамоми мурид ва мухлисларини шу кечаси бирга юриб хизмат қилган ва қилмаган ҳар қайси қондан имтиҳон чиғириғини чиқарган вақтида нечтаси бир тарафга ва бошқа тарафга ажратилди. Андижон ичига дор барпо қилдилар. Соҳиб ҳакамлар ҳар қайсисини ба андозаи гуноҳ (гуноҳига яраша) хоҳ осмоққа, хоҳ адам саҳросининг водийси (йўқлик, нобудлик саҳроси)га юбориб қарор берурга, ҳибс машаққатига киргизиб қўюрга ҳукм қилдилар, баъзи тоифаси ахбор билан халққа қўшилгани билан ўзи ғойиб ва номи дафтар ичида йўқ ва ҳамда кечаси бу тоифага келиб қўшилмаган, яъни тухматга қолган бўлса, ундоқ одам хориж бўлибди. Кимки хотини бева қолмоққа ва фарзандлари етиму молу мулки торож бўлмоқни ўйламади ва шу халифага келиб қўшилиб, хизмат қилди, охири водийи ҳайратда фано ва [ҳоли] табоҳ [ҳайрат водийсида нест-нобуд] бўлди. Кўп одамларнинг қонлари тўкилди, кўп адад бевалар ва гўдаклар хорлику зорлик билан ўзлари оч, кўзлари нам, оҳу афғонда, борурга жойлари йўқ ва емоққа таомлари йўқ, киймакка либослари йўқ. Мулклари [тортиб олиниб] ўрни Марҳамат¹²⁹ деб тасмия бўлди (ўзгарди). Баъзилари шу саргардонликка юриб ҳалок бўлдилар. Агарда бу тоифа қаторида иттифоқан тухмат билан қонлари тўкилган бўлса, бундай ҳукми ноҳаққа ўзла-

ри зомин ва рӯзи ҳажргоҳ (қиёмат куни) фазъи акбар мақомида ва жами халойиқ кўзларида қандай жавоб бергани ва қандай уқубатга қолганини халқнинг ўзи билади.

Баъзи қилган гуноҳкорлар бор эди, мисли Ҳидоятхон (?) тўраи қотил, неча ойдан кейин Қоратегин тарафидан йўл топиб ўтиб кетолмасдан, билети (ижозати) йўқлигидан ноилж Хўқандга қайтиб келиб, қўлга тушиб осмоққа ҳукм бўлди. Янги Марғилонга олиб келиб дорга осиб ўлдирилди. Уша жойда дордан тушириб, соҳиб ҳакамлар яқин бир қабристонда дафн қилдилар. Баъзи сўзларга қараганда тўралар жамоаси дахмасига олиб бориб дафн қилибди. Ноқиллар: «Тўрани осур вақтида қараб туриб эдик, ўша ўрусия улуглари айтибдилар, “авлоди пайғамбар — сайидни ўлдириб бўлмас, начук ўлдирасизлар?” деб. Аммо улар ҳеч жавоб айтмасдан дорга тортиб юборибдилар»,—дейди. Подшо император марҳамат қилиб сана 1322 (милодий 1904) йилда яна ўз ватанларига келтириб қўйди, деган хабар бор. Валекин бўлак Қоратегин тарафига қочиб кетган қорақўрғонлик турк амирлашкар қўлга тушиб, Сибирга юборилган эмиш. Яна биттаси (?) ёки қорақўрғонлик дегани келиб уйда махфий ётган экан, ул ҳам қаҳрамон афғор бўлди. Баъзилари қайси тарафга келиб жон сақлагани номаълум. Уша Ҳидоятхон тўранинг ўзи сайид бўла туриб шул халифага мухлис экан.

Бу кишини [халифа] лашкарбоши қилган экан. Халифанинг муриди, мухлислари жуда кўп экан, балки Мовароуннаҳр ичида ҳар тоифадан бор экан. Халифанинг онаси, хотин, бола-чақаси ва яқинлари Сибирга сургун этилди. Булардан қайтиб келган ва келмаганлари номаълумдир.

Халифа касофатидан Фарғона музофотидаги фуқаролар иштироб (штраф) тўладилар, кўп пул бердилар. Ҳолонки Мингтепа ва Андижон Хўқанд қишлоғидаги одамлар халифа қилмиш ишини саҳал фаҳмлаган ва фаҳмламаган, ломакон бўлса ўзлари биладилар, илло Марғилон, Хўқанд, Наманган ва Андижон, Уш билмаедан қолган, мутлақан беҳабар эканлар. Аммо Мингтепа мингбошиси Мулло Нозим Махзумнинг ўзи ва йигитлари Мингтепа ишини яхши билиб юрар эдилар. Халифанинг яхши инъомлари, пуллари, ҳатто, овкату ғалла ва емларигача баъзан олиб юрган экан. Баъзи вақтларда халифага меҳмон бўлиб, сўзлашиб юрган, халифанинг

қилиб юрган тараддудига меҳмон бўлиб, сўзлашиб юрган экан. Лекин халифадан ҳаминша қўрқиб, “мабодо губернаторга ёки ҳокимлар келиб қолган маҳалда мани ёмонлаб арз қилса, ҳамма юрт катта оғалари унга ёрдам берса, эҳтимол мингбошилиқдан мани бекор қилса ҳам узоқ эмас”, [деб] ўйлаб, муроса қилиб келар экан. Лекин кўнглига “халифа қўлидан нима иш келур”, деб ҳам ўйлаб писанд қилмай турган.

Асли бошида военный губернатор Капрануф¹³⁰ ҳоким ва ҳам кичик ноиби, яна аскария фристави¹³¹ келиб ўтирганда халифанинг ўзи бист (йигирма) даражадаги либосларни кийиб, хўрок нафақаси (еб-ичмоқ, озиқ-овқат нафақаси, ҳақи [ни] янги пулидан қилиб, бўлак таомни емабди. Эшигида катта қозонлар турган, ошлар пишиб турган экан. Нонвойлар катта тандурларни қуриб, нонлар ёпиб, узуб турган, атрофдан ҳар ким келса, дарҳол отларига ем ва хашак солиб турган. Ўзларига ошу нон ва ҳар хил неъмат фармон бериб, аҳли қишлоқдан ҳар қандай очу яланғоч хоҳ ғариб [га] даркоригача бемалол берар экан. Аммо ҳеч кимдан таъма қилмас экан. Бу ҳолни ҳокимлар келиб кўриб, “бу яхши халифа эшон экан, ҳамма фуқаролар бундан хуб баҳра олур экан”, деб истеҳсон қилиб (маъқуллаб), “яхши, яхши қилсангиз, шундай равнш қилсангиз, хурсанд бўламиз”, деб юзига айтиб эшиттириб, рухсат берибдилар. Военный губернатор, ҳатто, ўттиз сўм халифа қўлига пул бериб чиқиб кетибди. Шу жиҳатдан халифа улуғроқ аҳволга тушиб, балки Низом махзум мингбошини писанд ҳам қилмасдан қолди. Приставга эрка бўлиб, балки пристав бола-чақаси билан мухлис бўлиб турди.

Хуруж қиладиган куни Низом махзум ўйлаб: «Нима бўлса, ман ўз эҳтиётимни қилиб, фриставага рапурт ёзиб маълум қиламан», — деб рапурт ёзди. Йигитини қўлидан юбориб, приставга қўл қўйдириб олди. Охири шу иши Низом махзумни дордан сақлаб қолди. Пристав бу рапортни Янги Марғилонга юборди, кеч вақтда бориб ҳокимга тегди ва ҳоким губернаторга етказди. У бундан кеч жўнаб кетди.

Уша ҳодиса бўлган кечаси Низом махзум халифа эшонниқига бориб, фурсат ғанимат халифа эшонниқига қоровул қўймоқни билиш баҳона [си] билан борибди. “Бир умрга етадиган қимматбаҳо ашё ва ажнос, асбобу ипак гиламларни махфий олиб, Эски Марғилондаги

ўз эшикига юборди”, — деган халойиқ ўртасида сўзлар пайдо бўлганди. Халифага вафо қилмаган моли дунё Низом махзумга ҳам вафо қилмади. Тарих 1324 (милодий 1905) йили Низом махзумнинг ўзи ҳам вафот айлади.

Бу ҳодисадан уч кун илгари мингтепалик маъзул бўлган (ишдан олинган) Абдулқаҳҳор¹³² мингбоши Янги Марғилонга келиб Марғилон уездининг ҳоқими Барануф (Бряннов) тўранинг катта ноиб Хиракий тўра (?) пристуф олдига келиб: «Мазкур халифа хуруж қилмоқчи бўлиб турибди, икки-уч кундан кейин хуруж қилади. Ушбуларнинг ичига одам қўюб, воқиф бўлиб туриб эдим, фаҳмлаб: “Аввалан Абдулқаҳҳорни тутиб қатл этиб, сўнгра бўлак тарафга қараб юриш қиламиз”, — деб қасд қилганини эшитдим. Кечаси Куллага қараб қочиб, ул жойда ҳам туролмасдан тўғри сиз ноиб тўрага келиб эшиттириб турибман», — деб айтганда: “Сен ёлгон айтасан! Халифа яхши одам, ҳеч вақт шундай ишни қилмайди. Ғаразингни биламан, ифво чиқариш учун айтасан. Дурак сен, суволич бўласан”, — деб сўзига инобат қилмасдан қайтарган экан.

Абдулқаҳҳор мирзо [деди:] «Бўлак сўз қилмоқча чорамиз бўлмади, чунки бу ўруснинг феъли — агарда бировнинг иттифоқан бир феъли унга хуш кўринса, шул одамни мартабасини баландга чиқариб, пайваста ёрдам қилиб, охири катта ўринга қўйдирадир, ҳеч муносиб бўлмаса ҳам. Агарда бирор сабаб билан ёмон кўриб қолса, шундай одамга пайваста душманлик қилиб ўз улуғларига, иззатлик одамларига ва амалдорларига ёмон қилиб кўрсатиб юриб, охири ўрнидан олдириб афгор қилади. Хоҳ катта мартабадаги одам бўлсин, хоҳ кичик мартабадаги одам бўлсин то йўқотмагунча қўймайди. Бу сўзлар одамлар ичинда зарбулмасалдур”.

Ҳосили калом, Абдулқаҳҳор мирзо кўп афсус қилди... Айтдики, “бу Хиракий бадгир мени сўзларимни инобатга олмади. Бу бутун Фарғонага кулфат солади-ган касофатлик ишдан ўз мусулмонларимни муҳофизат қилиб олиб қолмасдан қандай қуруқ [қ] айтаман” деб ўйлаб, Файзобод волосной управители Охунжон ака олдига борди. Ва: «Ман Каретуф¹³³ (идора) жойига, бугун уч кун бўлди, шундай улуғ амрдан воқиф қилиб огоҳлик соламан, асло сўзимни инобатга олмайди, “сан бир ғаразда келиб айтасан ва ўрин умид қиласан, дурак, суволич”, деб ўзингизга маълум қарашларини қилади.

Ташлаб кетайин, десам касофатига кўп одамлар қолса керак, тезда туриб мен билан олдига бориб тушунтиринг, илло ҳамма афкор бўлади»,—деб айтди. Сўнгра Охунжон мингбоши[га] келиб тушунтириб, тезда бу иш тўғрисида тадорику илож қиламиз деб, арз қилгандан кейин [у] уезд ҳоқимига бориб ҳаммасини тушунтирибди. “Хатто, Абдулқаҳҳор дастлаб келиб ахбор қилганида ҳам ғараз қилиб, инобатга олмаган эдим”,—деб айтади ва уезд ҳоқими Брянуф военний губернаторга бориб айтади. Валекин военний губернатор андак сустлик билан тараддуд қилибди. Халифа эса бу онгача ўз давлатхонасидан хуруж қилиб чиқибди. Қўйган воқеанависи: “Абдулқаҳҳор Янги Марғилонга кетди”,—деб хабар берган экан. [Губернатор] ҳойнаҳой бир фавж (даста) ўрусия аскарини бошлаб кетибди.

[Халифа:] “Афсус, юз афсус. Абдулқаҳҳорни кечаси босиб, йўқ қилмоқ зарур экан”,—деб кўп шитоб билан Андижонга қараб юрган эканлар. Ғаразлари: “Андижон лагеригадаги саллот аскарини йўқ қилсак, кейин Янги Марғилонга қараб жўнармиз”,—деб иттифоқ қилган эканлар. Улар аввал оташаробанинг [изини бузган] ва тилигром[сими]ни кескан эканлар.

Қачонким Абдулқаҳҳор мирзонинг уч кун илгари [берган хабарини] Каретуф ноибни бориб билдиргани тўғрисидаги ишни рост ёки ёлғонлигини, агарда Каретуфга уч кун илгари хабар берган бўлса, нечук бу фасод воқеа бўлмаслигини боисидан тушиб, [нега] илож қилинмабди? деб тергов қилиб, Абдулқаҳҳор мирзони [Каретов билан] рўбару қилиб, низом ва зақун бўйича қандай жазога қолдиришга ҳукмини қилиб топширсинлар, деб Туркистон генерал-губернатори Андижонда қаҳру ғазаб билан қараб турибди.

Соҳибҳукмлар аввалан Абдулқаҳҳор мирзони чақириб олиб сўрадилар. Абдулқаҳҳор тамоми ўтган сўзларни бийниҳи (қандай бўлса) терговчи соҳибҳукм тўраларга таҳрир берибди. Уни эшитиб, ёзиб қўл қўйдириб олдилар. Сўнгра Каретуф тўрани чақириб сўрадилар: “Ҳажолиста, сиз старши фамушник (пожалуйста, сиз старший помощник) бўласиз. Нимадурки, бир раъия сизга уч кун илгари шундай улуғ ҳодиса тўғрисида хабарларни келиб арз қилади, сиз ўз вақтида тегишли жойга билдирмайсиз? Ўз вақтида билдирганингизда шундай катта шўришлар ва хунрезликлар воқеа бўлинмас эди, иложи қилунар эди”. Каретуф нима жавоб айтибди [денг]?

— Ори, Абдулқаҳҳор мирзо манга келиб ахбор қилди. Уша иш тўғрисида хабар айтган маҳалда Абдулқаҳҳорнинг ўзи пиён эди. Пиён кишининг сўзига дафъатан ишонмадим. Кейин икки ёки уч кундан сўнгра Охунжон мингбоши билан ҳамту (шундай) келиб боз (яна) ахбор қилди. Охунжон¹³⁴ мингбоши “шўл сўз рост” деди. Инобатга олиб уезд ҳокимига билдирдим.

Терговчи тўралар унга дедиларки:

— Абдулқаҳҳорни пиён эди, деб айтдингиз, пиён маҳалда сизга айтганлиги ҳақида гувоҳ борму?

— Ори, гувоҳим бор эди, ўшал гувоҳим Файзобод мингбошиси Охун эди, — деб айтибди. Сўнгра Охунжон мингбошини чақириб олиб Каретуф ноиб деди: «Сизни бу хусусда гувоҳ қилиб кўрсатдим. Ҳозир терговчи тўралар олдига, суд маҳкамасига кирасиз. Кеча сизни чақириб ҳозир қилмоққа менга фармойиш қилган эдилар».

Охунжон мингбоши «хўб» деб, суд маҳкамасига кириб, терговчиларга учради. Тўралар сўради:

— Абдулқаҳҳор мирзо додхоҳ ўғли Каретуф ноибга халифанинг хуружи тўғрисида ахбор қилган вақтда сиз қайси жойда эдингиз?

— Каретуф тўра олдида эдим.

— Хайр (яхши), ундоғ бўлса, ўшал ҳолда Абдулқаҳҳор қандоғ аҳволда эди?

— Пиён кўрилган эди, — деб жавоб берди.

— Шу ваядан сизни гувоҳ кўрсатди, [Каретуфга] гувоҳ бўласизми?

— Хўб, гувоҳ бўламан, — деб айтибди.

Бу кишининг гувоҳлик тартиб-қондаси [га кўра,] ўшандан кейин Абдулқаҳҳор мирзо ҳозир келганда:

— Ушал ахбор қилган вақтинг [из] да пиён эдингизми? — деб айт [ил] ганда Абдулқаҳҳор айтибди:

— Узр тақсир, ман умримда бундай ичкилик деган ишни қилмаганман ва на кўрганман, ҳатто, нос деган фалокатни оғзимга олмаганман. Алҳамдулиллоҳ сўфиман, бу сўзим рост ва ёлғонлигини ҳақиқат қилдириб билсалар мумкин бўлар, — деб узр қилибди.

Иттифоқан ўшал тергов бўлган куннинг кечаси: «Эмди ўшал иш бўлиб ўтиб кетди, яна бу сўроғу тергов ва тафтишга машғул бўлинмасдан отказ қилинсин», — деб подшон аъзам императордан тилигром келиб қолибди. «Бу хусусдаги ишларнинг ҳаммаси ўз жой-жойида тўхтаб қолади», — деб шундай сўзларни ўшал вақтда халойиқ айтишини эшитган эдик. Одам-

лар айтиб эдиларки, агар подшоҳдан шу мазмунда тилигром келмаса эди, Қаретуф ноибнинг зиммасига айблар бориб қарор топар эди.

Валекин Марғилон уезд ҳокими полковник Брянуф тўра бу Қаретуф тўрадан ҳамиша нолиб ҳасрат билан: «Ҳар нш бўлди, шу Қаретуфнинг касофатидан ва худруйлигидан (худбинлигидан) бўлди. Аммо бўлак жойдан кўриб бўлмайди, яъни бундан бўлак ноиб бўлса, дарров эшитиб дарҳол иложи тадорик қилур эди», — деб айтди.

[Брянуф] военный губернаторга фомушник (помощник), катта ўринга мансуб бўлиб Тошкандда вафот қилиб кетди.

Аммо ўрусиянинг наздида [Брянуф] Скобелев генерал обрўйдан кейинроқ обрўманд ва жуда улугсифат киши эди, ҳозирда андоғ ростгўй киши йўқдир.

Муҳаммад Алини Андижонда хўб тергов ва иқрор қилдириб, қўл қўйдириб, сўнг ҳукм қилиб, дорга осиб ўлдириб, жасадини оҳак ичига солиб, бир номаълум жойга мадфун (дафн) қилдилар, деган хабар ҳам бор эди. Халифа ва ёронларидан ҳеч бир асар қолмади.

«Лекин халифа қайси сулукда эди?» — деб сўрасангиз шунча миқдор биламизки, илми йўқ ва бебизоат (камбағал) киши экан. Ёшлик вақтида марҳум Султон тўра хизматларида бўлиб, охири инобат қилиб юриб муридн хослари бўлган экан. Тўрам бир вайрона ва нообод жойни кўрсатиб: «Шунн атрофини девор қилиб обод қиласан», — дебди. Халифанинг ўзи паҳса уришни яхши билур экан. Пиримнинг амри олийлари деб, аз таҳти дил уриниб, баланд девор қилиб, иморат қилиб, обод қилибдилар. Қайси ишга буюрсалар кўнгилларидаги матлуб ва ғаразлари бнайниҳи ижро қилаверган. [Султон тўра] ўз фарзанд авлодларига бош қилиб: «Шунинг амридан чиқманглар», — деб айтибдилар. Ҳатто, мухлисларига тумор бериш саодатига мушарраф қилибдилар. Шунчалик тўра пиридан илтифоту марҳамат бўлунгандан сўнг, тамоми мурид ва мухлис, оммаи халойиқ «халифа» деб ном қўюб ихлосманд бўлдилар.

«Тазкират ул-авлиё»¹³⁵ ва «Нафаҳот ул-унс»¹³⁶ мазмунларига қаралганда, машойихи куборларнинг ҳар қайсилари бўлсин ўз асрларида муридлари қобилиятига қараб баъзисига иршод¹³⁷ берибдилар. Ўшал иршод билан матлубига етибдилар. Баъзиларига бириси лақаб билан ёд айтибдилар, ўшал исму лақабнинг

хосиятидан матлубига етибди. Баъзиларига бир луқмаи покларидан бериб едирибди [лар]. Ўшал луқмаи пурхосиятни тановул қилиб, дарҳол аҳвол [лар] и ўзгариб, шунинг хосиятидан осмони болони кўрибди [лар].

Валекин бу халифанинг ўзида ҳеч бир гуноҳ йўқ экан. Ниҳоятда шунча хислати бор эканки, ўзи меҳмондўст, дастурхонлик ва ошлику нонлик киши экан. [Халифа ҳам] луқмаи пурхосиятни тановул қилиб, дарҳол аҳволи ўзгариб, шунинг хосиятидан осмони болони кўриб, охири бир тоифа халойиқ мўминга ҳидоят кунанда (ҳидоят қилувчи) бўлибдур, мисли ўшандай мартабага етган экан. [Лекин] шайтон йўлдан оздирибдур. Бу тоифа шайтон оздургон маҳалда агарда илми бор бўлса эди, шаётин васвасасига унамас эди. Ўзидан йироғ қилиб, дафъ этар эди.

Чунончи, илгари ёшлик вақтимда, илму устоз суҳбатларида ўтирган вақтимда, шайтон васвасаси тўғрисида амри маъруф қилиб ўтирган маҳалда, кўнгилга келтируб эрдим. Шайтон ўзи қандай сифатда васваса қилса, не тариқа васваса қилар экан? Ва қандай сўздур? — деб охири дуо ўқиғон машғуликка ружу қилгандан сўнгра, бу тоифа ман билан муҳолифатчилик қилиб, ман билан хасм тушуб, кундуз куни бир тариқа нишон беруб ва бир ишга таклиф қиладур. Ва ҳаргиз кўзга зебо қилиб кўрсатиб ва ёки шунга вужуд боғлаб ва мумкин қилиб нишон кўрсатиб, яъни шул ишни қилишига ман [га] (чунончи бу ҳисда бўлиб мавжуд бўладур), тазвир кўрсатур. Аммо ўзим аниқ билиб тураманким, агарда шуни қилсам, албатта, менга бир зарарли кун бўладур. Шундай ишга ружу қилмасдан таваққуфда (воқиф) қоламан ва сўнгра кўзим андак уйқуга кетадур. Кўзум андак уйқуга борган вақтда яна бўлакча нусха қилиб тезлайдур. Аммо мени кўлимда бир тиг ҳозир бўладур ва [у] бир қавий (кучли) бад суратда бўлуб кўринадур, шул тиг зарби билан зарб қилиб урушиб кетаман. Дафъатан тилимга «бисмиллаҳир-раҳмони-р-раҳим» келадур. Сўнгра [у] мендан қочадур. Ва аксар кечаларда чақириб келадур, ақалли ёнимдаги одам чақириб келган овозини фарқламайдур. Шул тоифани билсангиз, шайтон деюр.

Валекин [айтганимдек] бу халифанинг ўзида ҳеч бир гуноҳ йўқ экан. Атроф жонибдин муриду мухлислар бўлар экан. Мисоли шундай фаоллардан ҳар хил ғаллот ва қўй, сигир, от ва сўқум ҳадялар кўп келур

экан, даъфатан сўйиб катта қозонларга солдулар экан. Ўзига олиб қолмас экан ва атрофдан ҳар қанча мусофир меҳмон келса, бемалол, отларига хашак ва хизматкор тайёр экан. Ҳамиша ўзи риёзатга машғул ва агарда меҳмонларни ичинда мулло, уламози бор бўлса, дарҳол розу роз овозахон саловат ва мисли тавофи зиёрати байт асрурган, деб исломдан савол қилиб ва шу тариқа меҳру шафқат, мурувват ва ояту ҳидоят, роҳи мусулмончиликни сўраб машғуллик қилиб ўтирар эканлар. Валекин қўл олиб ва нафи исботу бу хил сулук [йўналиш] ва роҳи ҳақиқат¹³⁸ ва тариқат¹³⁹ ва маърифат¹⁴⁰ ҳеч қайси ҳануз жорий қилган эмас ва маълум эмас, балки тўрамдан ҳануз ҳосил қилгани йўқ экан ва шу мақомда шайтон ва жин хатога бошла [ганга] ўхшайдур.

Эй ёрон азиз! Биродарим, мўмину қасиримда шайтону жиндан ва шайтон ишини қатъий фаҳм қилдим. Шайтону жин халифанинг ўзига кўринмасдан ва балки оғзи тарафидин ва ёки ости тарафидин ичига кириб андан кўкрагидаги мавзесига кириб туриб, халифани тезлайди ва кўзига жилва қилади.

Шайтон ишлари инсларига ҳис бўлар. Халифанинг гўшти ва ёғи, қўй ва кишмишафшон паловини ва седана солган нонларини еб, мураббо ва бодомларини, новвоту асалларини ҳазму мухтор қилиб, халифани гоҳ султон қилиб, гоҳ соҳиби хизрважҳ қилиб кўрсатиб, мажбурлаб ташқарига чиқариб ҳамма илмсизга илм бўлар деб, кўзига бир соҳил чин кўрсатиб, шундай балоларга сабаб бўлдилар.

Ори, азалда қалам кетган экан, чора йўқ бўлса керак. Шу одамларнинг аксари бурун замонда шоҳу амир бўлиб ўтуб, ўрусиядан манфаат кўрмаган ва ёки давлати кетиб, бедавлат бўлиб қолган ва баъзиси нон излаб қолган. Ва ҳам ҳар хил бузуғ ичида ўғрию қароқчи хунхўрлари ҳам бор экан. Ваҳоланки, ўзларининг кўзлари етар эканки, қўлларидан ҳеч иш келмаслигини ва ҳам ўрусиянинг зўрлик ва уқубаткор эканлигига. Ҳамма одамлар ҳалокатга кетар экан, лек исломлари қарор олур эдилар. Бовожуди халифани тезлайдилар ва хусусан, мингтепаликлар кўриб, “бундай қилмангиз! Сизнинг касофатингиз билан хонавайрон бўламиз”, деб ўйламадилар ва шуича одамни ичинда бирорта олтому мулло, уламо киши аралашмагон. Агарда бор бўлса эди, бундай ёмон ишдан манъ қилур эди. Лекин тўрамнинг ўзлари соҳиби ҳол¹⁴¹ ва хуфия сулук-

лари ҳазрати Нақшбандияга борур эканлар¹⁴², марта-балари кўп олий экан. Бутун кабиру сағир ҳамма муриду мухлислари бўлар экан.

Бир кун каромат қилиб айтган эканларким: “Шу мани сулукимда бўлган Худо бандалари қарочопонларидан бир ўт чиқиб, шул атрофга бориб куйдириб, охири бир бурчакка бориб тўхтаб, ўшал жойда сокин ўчиб йўқ бўлади”. Бу айтган сўзлари каромат экан, ушбу халифанинг ўзига ва хуружи бемаҳалига далолат қилади деб ақида қилганмиз.

Тарих 1889 инчи йилида мазкур полковник Брянуф тўра гарчанд ўз қўлости Марғилон маҳкумидаги Мингтепа қишлоқдан Муҳаммад Али халифа хуруж қилиб, шундай шўришлар зуҳурга келган бўлса ҳам, обрўйи шунчаки, оқподшо императори аъзам ҳазратлари полковник Брянуф зиммасида айб қўймабди¹⁴³, балки катта ўринга кўтарибди. Марғилон уездидан олиниб, Тошкандда генераллик ўринга бориб турурга ёрлиғ келди ва у Тошкандга кўчиб кетди.

Унинг ўрни Марғилон уездига комиссар ўрнига турган [Эрдановский]¹⁴⁴ деган ўрус келиб ўтирди. Обрўйи халойиқ ўртасида нописандроқ киши эди. Шул одам ҳокимлик қилиб турган маҳалда, унга катта ноибликка Каретуф ўрус ноиб бўлиб, уезд маҳкамасида ўтириб хизмат қилурга муқаррар бўлди.

Мингтепа қишлоқлик одамларнинг мулклари шу халифанинг хуружи шу жойдек зуҳурга келиб жорий бўлганидан хазиначалик қилиниб, яна подшолик марҳамати билан янги қишлоқ бино бўлиб, номини Марҳамат волости деб ном қилинди.

Бу Марҳамат қишлоғига ўрусия мужиклари кўчириб олиб келинди¹⁴⁵ ва ҳар қайсисига уч танобдан чек қилиб ер берилди, гўёки “Ўрусобод” деган Марҳамат қишлоғи саҳал вақтда обод бўлди¹⁴⁶.

Марғилон уездини тўрт приставга бўлиб, тақсим қилиб топширди. Ҳамда Эски Марғилон шаҳри ичига бир пулисмейстер¹⁴⁷ ташкил қилди. Ва ҳам бир алоҳида пристав тайин қилиб қўйди. Ушбу тариқа ишлар тепасида ҳокимлик қилиб туриб, охири тарих 1900 инчи йилларда Марғилон уезди ҳокимлик ўрнидан бекор қилиб олиб, Тошканддаги бир каттароқ ўринга юборилди. Тошкандда бўлиб турган вақтида касал бўлиб тўсатдан ўлиб кетди.

Лекин инсоф юзасидан айтсак, Тошкандда турган Туркистон генерал-губернаторлар ичинда, аввалан, ге-

нерал Черняюф Ўрусия давлатининг ҳусайни ва инъомлик, бу давлат шонини юқори кўтарган соҳибшавкати ва ҳам жангу муҳорибаларда пурдил (довюрак) баҳодури эди. Иккинчи [си] генерал-лейтенант фон Кауфман билан хатм бўлди.

Марғилон уездига ҳоким бўлиб келганлар ичида аввал Бекчурий, иккинчи полковник Томич ва учинчи полковник Брянуф билан ҳокимлик ҳосил бўлди. Булар учаласи раиятга яхшилик қилишиб ҳам пора олмасдан ўтиб кетдилар. Бўлакларини тазкираи ҳуққомия (ҳокимлар тазкираси)да таҳрир қилмадим.

Ушбу замони тинчда Марғилон уездида ва хусусан, Эски Марғилонда ва ҳам Янги Марғилонда ислом дини, миллати ҳанафиядаги мўминлар ичиндаги дини мусулмонийга маҳкам ушлаган ва шарият айвонида ўтириб, роҳат қилмасликни ўзига лозим кўрган ва оммаи мусулминни бир кўз билан кўрадиган, рўза ва ифтор, қурбонлигини ўз вақтида қилиб турадиган, хатми хожани тарк этмайдиган, ўз вақтида бечораларга закот берадиган, шундай шарият ошу нонларини пиширганда янги тунликка чақириб бермасдан, Ҳазрати Худованд раҳматидан умид тутиб, ғазабидан сақлаб қоларми экан? деб ризолигини излаб, мадраса ва қорихона, масжид қуриб, садақаи жория учун ўз дунёи ҳалолини сарф қилиб турган киши кимдир?

Аввал биринчи даражада — Эски Марғилонда Қозиён жамоаси Қилич Бурҳониддин уруғларидан Мулло Саид Аҳмадхонхўжам валади ҳожи Ғиёсиддинхўжа эшон марҳум ўғли. Қозиён хонақоҳларининг қошига тарих 1320 (милодий 1902) ҳижрийда бир олий қорихона, мактабхона солиб бино этган ва унга вақф тайин қилибдилар. Иккинчи [бошқа ўғиллари] шул маҳаллада ўз қаср эшиклари рўпарасидаги Ҳазрати Бобохон шайх ул-исломни бир Тути кўҳна (Эски тут) мадрасаси ва қорихонанинг ҳамма иморатларини бузиб ташлаб тарих 1325 (милодий 1907) йили бошлаб бир катта мадрасани Жомеъ маъа (билан, ва) қорихона, мактабхона бино қилдилар. Тамоми курсибандлари мрамрдан, арманий усталарни олиб келиб ишлатиб, баланд кўтартириб катта Жомеъ масжидининг айвони ва ҳам хонақоҳи деворлари, дарсхоналари хишти пухтадан, кўча тарафи айвони, хонақоҳу дарсхонаси, томоми девор ишдан қутилиб, тепасини ёпмоқ ҳаракатига тушдилар. Бу санада, ниҳоят, масжиду хонақоси битганда, анча қиёс қилиб айтадилар, яна икки йил,

яъни 1909 йилда шул мадрасаи Жомеъ тамоман тайёр бўлинур экан. Андоғ бўлса, жуда катта пул сарф бўлинур. Гиёсиддинхўжа Эшонхожи Худо раҳматли жуда олийҳиммат, мақбули омма ва соҳибдавлат, имонли, соҳибӣ эҳсон ўғилларини худойим берибди. Яна бўлак ўғиллари ҳам яхши. Бири яхши мулло бўлган, мадрасаи Мир Мусулмонбойга мударрис. Яна бўлак ўғиллари ҳам яхши давлату обрў топган кишилардир. Хўжамнинг ўзлари Марғилон маҳкумида ҳозирда биринчидурлар. Худо офатлардан сақласун. Соҳибзовут (соҳибӣ завод), соҳибдавлат, соҳибқбол ва хайру эҳсондир.

Каминна Фарғонада Хўқанд шаҳридаги катта мадрасаларни кўрдим. Бу хўжамнинг қурилган мадрасаларининг тарҳи ва сурати ҳеч мадрасада йўқ ва сарфи харажати ҳам ўша катта мадрасаларга кетган сарфдан зиёда бўлса ҳам ажаб эмас. Таъриф қилинса ёлғон эмасдур ва ҳар ким кўрса сўнгра билур. Масжид ва хонақоҳида ҳеч ким бу тасвирда масжиду хонақоҳ қилмабди ва сарфу харажатиға чидай олмайди. Мадраса учун вақфларини тайёрлаб қўюбдурлар. Хўжамнинг ота-оналарига раҳмат ва юз минг раҳмат демак керак.

Иккинчи — шу асрдаги соҳибқбол ва зовутдор, ускуна ва дунёлари кўп, обрў топган марғилонлик Мулло Абдурахмонхўжам Бузрукхўжа эшон ўғлидурлар.

Учинчи соҳибдавлат ва соҳибзовут, Марғилондаги ҳаммом, соҳибускуна ва иқбол марғилонлик Мулло Муҳаммадшоҳхўжа Сайид Мусохўжа ўғлидур.

Тўртинчи — эски марғилонлик соҳибзовут ва соҳибдавлат Мирзо Олимбой чимёнликдир.

Бешинчи — марғилонлик соҳибзовут Мулло Отабек. [Марғилонга бошқаёқдан келиб қолган соҳибдавлатлар. Уларнинг биринчиси —] Янги Марғилон шаҳрида асли Тошканддан келиб туриб қолиб, молу дунё топиб, шул асрларда биринчи обрў ҳосил қилиб, Янги Марғилонга яхши масжиди Жомеъ солган Мулло Муҳаммад Олимбой.

Иккинчи — Янги Марғилонда Хўжанддан келиб туриб қолиб, соҳибмулк ва мол бўлган Муҳаммад Хошимбой.

Учинчи — Янги Марғилонда тошкандлик соҳибмулк ва мол Мулло Абдулхолиқхўжа, ўрусия Марғилонга келган вақтида катта эшон ва муллолардан.

1876 нчи маснҳо тарихида ўрусия Марғилонга дохил бўлган вақтда сайид номлари зикр бўлинган қозикалону домулло ўзлари [ни] маъзул қилиб олдилар ва бўлаклари [эса] қозиликда қолдилар. Чунончи, ўрусия Марғилонга келган вақтда катта устоз муллолардан икки киши бор эди. Иккалалари ака-ука эдилар. Акалари домулло Муҳаммад Бобо ва укалари Маҳмуд Бобо эдилар. Бу амалларни Худоёрхон ёки Маллахон уларга берган эди. Бу азизлар Хўқанд давлати борлиги замоннда аксар катта шоҳона мажлисларида ёки фатво, ривоят, ҳалли масъалайи мушуқларда бу ака-уканинг улуглик мартабалари халойиққа маълум бўлинур эди. Хону беклар қадрларини билиб, кўп иззату икром қилардилар. Урусия келган вақтда бу қози домулло [лик ва] қозилик ишига аралашмасдан мударрислик қилиб ётдилар. Домулло Муҳаммад Амин [Бобо] охунд эски аъмоллик ишига аралашмасдан хуфия сулуки илм ал-ҳол мақсадига ўтириб, дарс айтмоққа ҳавола қилиб турардилар.

Мазкур қози аскар домуллога вақтинча ҳоким бўлиб турган моюр Эрванистаки (Арвонистаки) кўп мухлис эди¹⁴⁸. Ўзлари Сафилтўда даҳасида қози бўлиб турардилар. Тарих (?) ҳижрийда вафот қилдилар. Орадан тўрт йил ўтгани йўқ эдики, қозикалон домуллонинг ўзлари ҳам вафот қилдилар Шул қози аскар билан қозикалондан кейинги мартабадаги [қозилар] Поччо-жонхўжа¹⁴⁹ қози ул-қуззот ва ҳам қози раис Юнус алихўжа¹⁵⁰ дир. Бу иккаласи, чунончи Поччо-жонхўжа қози ул-қуззот Машҳад даҳаси ва Юнусалихўжа қози раис Қаландархона даҳасига қози эдилар. Урусия давлатини бу уч қози беш-олти йил хўб кўрдилар, ўзлари яхши одамлар эдилар.

Аслида бу иккала қози ул-қуззот ва қози раисни ҳам Худоёрхон ёки Маллахон китоб ўқиттириб қози қилган экан. Шул вақтда Тошмозор даҳасига қозилик қилиб турган Хўжажонхўжа¹⁵¹ қози мазкур қозикалон домуллонинг олдиларидаги аълам ва муфтиларнинг бири эди. Урусия давлатини ҳеч ким Хўжажонхўжа қозидек кўрган эмасдур. Ушбу замондаги қозиларнинг дурустроғи ва [хуш] пойқадами шул кишидур.

Андин сўнгра Мулло Бузрукхўжа қози¹⁵². Булардан кейин Сафилтўда қозиси Мулло Музаффархон¹⁵³. Бу кишидан кейинги мартабада Ёзёвон қозиси мулло шоҳ Умар¹⁵⁴.

Ушбу одамлар мусулмон хонларининг вақтида қўл-

ларига қалам ушлаб юртга хизмат қилиб, аралашиб юрган. Хўжажонхўжа ва Мулло Бузрукхўжа фатво ишига моҳир эдилар.

Шу вақтда ўрин ва амал ишига аралашмасдан бир кунжида китобу қоғоз қилиб ётган икки азиз уламо бор. Бирин Мулло Ҳошимхўжа эшон¹⁵⁵ ва иккинчиси Мулло Тўхта Назар аълам¹⁵⁶. Улар фатво ишига яхши эдилар. Марғилон ичида амал ишига ҳеч аралашмасдан мадрасаларда дарс айтиб ётган ва мусулмон замонларида меҳнат билан очликка қаноат қилиб ўқиб, мулло бўлган кишилар, чунончи, домулло Муҳаммад Юсуфхон ва домулло Сўфи махзум, домулло Зиёд охунд, домулло Сулаймонхўжа эшон, домулло Абдулазиз махзум, домулло Мирзо Маҳмудхон махзум, халифа Азиз бобо ўғиллари...

Улардан бошқаларни ўрусия дохил бўлганидан бери тугилиб, ўқиб таҳлил қилиб турибдилар. Буларнинг ичинда қандай ҳол ва қандай мартабалик фазилатли муллолар чуқур эканлиги Оллоҳга маълумдир.

Энди минбаъди (бундан кейин) китоб ўқитиб, илму фазлини имтиҳон тарозисига солиб билиб, кейин қози қилмоқ ёки аъламу муфти ва мударрис қилмоқдек қондалар қолмади. Энди китоб ўқиб турган вақтда қараб турадиган қозикалон, шайх ул-ислом, охунд ўринларида ҳозир элликбошилардур. Мударрис сайлаб олиб келмоқ ва ёки имом сайлаб олмоқ тамом [уларнинг] ихтиёрида, аъламу муфти қилиб олмоқ қозининг ихтиёрида. Элликбошилар қандай одамни қози қилиб оламиз десалар, бу одамни кифоятлик саҳву хатони ажрататурган ва қандай наҳвини билладурган илми йўқ ва ҳам ўзи бепарҳез ва бойларнинг раиясини қилладурган ва камбағалларни ўтга ташлайдурган, камбағал молларини бойга торттирадурган, ғамхўр ва ҳам ҳар ким арзу додга келса, охири ҳар на бор молидан ажраб, балки қарздор бўлиб, охири ташлаб қочирадиганки. “бу одамни зинҳор қозиликка сайламангиз”, деб насиҳат берсангиз, ўшандай элликбошилар ичидан бири сизга айтади: “Эй фалонин Охун домулла, сиз дуруст билмас экансиз, бу одамнинг илмини кўрганмиз. Масалан, фалон жойда Машрабнинг китобини¹⁵⁷ ё Рустам китобини¹⁵⁸ шундай ўқидики, ҳамма офарин деди. Ҳам ўзи кўп дастурхонлик. Чунончи бизлар борган кунимизда дарҳол дастурхон соладур ва ҳам давлати катта ва пули савдода юради. Ўзи ҳам кўп ошу нонлик, бизларни узатиб билладур ва ҳам бўлак яхши иш-

лари бўлса керак”, — деб сизни мулзам қилади. Охири шуни сайлаб оладилар. Бинобарин аксар яхши одамлар қози бўлиб қолмайдур. Илмлари уларни икки оламда муҳофизат қилса керак.

Уч-тўрт йил бўлади. Қубога бир иш билан борсам янги қози бўлибди¹⁵⁹. Аслида ўзи Афғонистон тарафидан келган, Маҳманур хешларидан. Илгари мусулмон хонлари қўйган исми бор, қозиларнинг хизматларини қилиб юрган бир фарқўз одам эди. Зиёда шайтонсифат одам эди. Иттифоқан шу одамни Қубога қозиликка сайлабдилар. Муурофияга (маҳкамага) келган хотинларни дурустроғи бўлса, ақли ва икки кўзи андадир. Аммо қозилик даромади кўп экан. Бир одам унга айтибдики: “Шул марғилонлик сизни воқеа қилиб [ёзиб] кетар эмиш”, — деб. Мени Қубодан чиқаргунча эсхуши кетди ва агарда илму фаросати бўлса, бировнинг сўзига дафъатан ишонмас эди.

Бундан бўлак Қубода яхши уламо ва уҳдаи (удда)сидан чиқадиган одамлар ҳам бор экан. Чунончи, мулло Ризоқул охунд¹⁶⁰ ва мулло Абдулқодир махзум ҳожи¹⁶¹. Бошқа олиму фозил кишилар ҳам бор экан. Хусус мулло Абдулқодир махзум шариятни қаттиғ ушлаган киши экан. Илгари қози бўлиб, фуқароларга ҳам подшоларга манзур бўлган киши эди. Таажжубки, бу яхши одамлар қолиб, шул жинни жоҳил қози бўлибди. Бўлак юртларда ҳам ҳар хил яхши пойқадам уламо кишилар бор, валекин элликбошилар билан чиқишмаса бекор экан...

Вафот қилиб кетган улөман кироми олижаноблардан, чунончи, домулло Муҳаммад Амин охунд қозикалон, Абдусаттор охунд қозикалон, Титроқ қози домулло, Сариф раис домулло, Мавлави Жабалий, Ҳасанхожи эшон қози, Ҳусайнхўжа қози, домулло қози Пундус, Бобохўжа эшон шайх ул-ислом охунд, Нусратуллохўжа қози, Абдурахмон охунд Чинак, Ориф Охунд, домулло Муҳаммад Амин, Файзи охунд, домулло Абдураззоқ қози, домулло Муҳаммад Даминча қори охунд.

ФАРҒОНА МУЗОФОТИДАГИ МУСУЛМОНЛАРНИ МУҚАДДАМ ЗАМОНДАГИ ҲАЕТЛАРИ ҲАҚИДА

Хўқанд хонларининг вақтида¹⁶² Фарғона аҳли орасида пул оз эди ва нарх арзончилик эди. Ёз фаслида бир ароба ҳандалак икки ярим тангадан то 5 тангага-

ча¹⁶³ ва бир ароба қовун — ўзи урганжий эди, бизнинг чоракқоримиз уч ярим тангага сотганини мен билман. Бир катта саватдаги ўрик уч мирий ва бир танга эди. Бир тангага 40 та чаққа берур. Бу 40 чаққани ҳамёнингизга солиб бозор бориб, то кечгача сарф қилсангиз соф бўлмасдан яна қайтиб келур эдингиз.

Валекин ҳар қайси хон янги тахтга ўтурганида ўз номига янги чаққа (пул) чиқариб, эскисини йиғиштириб олар эди¹⁶⁴. Бир чекса¹⁶⁵ биринж (гуруч) то икки тангагача ва бир чекса тоза ун бир тангадан зиёдроқ, тоза шиста эллик пайса¹⁶⁶дан бир танга [гача] ва тоза сариф мавиз то юз пайсагача, қандак ўрик тоза чекса [сини] ва сабзю пиёзни бир пулдан то олти пулгача харид қилиб, зўрға кўтариб кетардингиз. Чойни кам истеъмол қилинар эдик.

Мулк қилмоққа чандон кишиларни ихтиёрни йўқ, гоҳи биров мулк олмоқчи бўлса, ўзида тайёр пули бўлмаса, бир жойдан ижарага пул йўқлаб топмоқ қийин, биров мулк сотур бўлса, тезда харидор топиб сотиб пул қилмоққа қийин.

Валекин одамлар охират ишини илгарироқ қилиб, дунё ишини кечроқ қилур эдилар. Рўзан моҳи шарифи рамазонда ҳар ким ифтор қилурмоққа рағбатни тамом қилур ва икки кун илгари ҳаракатга тушар эди. Ийди қурбонда¹⁶⁷ қурбонлик қилурга кўп ихлос билан қилдилар. Қайси жойда мусофир ёки мулло бўлса, кўп иззат-икром билан бориб айтиб, олиб келиб ўтказиб, катта табақаларда ош қўйиб, дуосини олмоқ фикрида [эди], одам азиз, ош хор эди.

Валекин олим ва муллонинг олдида бойлар дунё иши тўғрисида сўзламоққа ҳадлари йўқ эди. Бечора, қашшоқ одамлар оч қоладиган вақтларда, бойлар олдида бориб пул қарз сўраса, топиб берар эдилар ва ё ғалла сўраса, берар эдилар. Агарда вақтида топиб беролмаса, [қарзни] закотиға ушатарди силаи раҳм¹⁶⁸, шафқату мурувват бор эди. Ёшлар қариялар олдида одоб сақлар эдилар, мўйсафидлар ва муллолар иш буюрса, дарҳол қилур эдилар. Сайри боғ ёки ҳандалаку қовун сайрига борилганда, меҳмонларни хурсанд қилиб қайтармоқ мартаба эди. Ёғу гўшт ейдурган одам топилмас эди.

Қачонким Худоёрхоннинг ўрта асрида¹⁶⁹ бир катта қимматлик воқеъ бўлунди, шундан кейин кам-кам мулк қилмоққа одам ҳарис бўлди, бозор нархлари бир хил турмади ва беваракатчилик бўлди, киши кишига

меҳру оқибати, иззату ҳурмати, шафқати тобора қолмади, уламо ва машойихларни, ҳатто, китобу қоғозгача безътибор қилдилар. [Одамлар] бир-бирига суқҳасад қиладиган, ота болага, бола отага шафқат қилмайдиган, балки бир-бирига иғво чиқарадиган, бир-бирини кўролмайдиган кайфиятга тушиб қолдилар. Сўнгра кавокиби думдёр (думли юлдуз) чиқди. Андин кейин вабои азм келди, ҳаммани қириб кетди.

Орада саҳл фурсатлар ўтгандан кейин мусулмонларнинг ўз феъли бадлари тугён қилиб, сабаб бўлиб, мундоғ бебаракот бўлдилар. Тарих 1876 нчи масиҳо йили эди. Хўқанд мулкига ўрус келиб дохил бўлди. [Улар] Марғилон жануб тарафида Сум деган қишлоқнинг ерларини зархарид қилиб (олтинга сотиб олиб), янги шаҳар бино қилдилар ва номини Янги Марғилон деб қўйдилар. Сўнгра Фарғона шаҳарларига ҳар томондан ҳар хил одамлар келиб қўшилди, одам кўпайди, савдогарлар ва дўкандор ҳам кўпайиб ривож топди. Шаҳарларни обод қилмоқ ҳаракатига тушди, ҳар жойларга кўчат қўйдириб дарахтларни кўпайтирдилар. Ёғоч ўтин қиммат бўлди. Уни кўриб, ҳамма дарахтни кўп ўтказадирган бўлдилар.

Халқ ўртасида пул кўпайди. Аммо мусулмон подшолари вақтида бешдан бир хирож кўтарар эди ва қирқдан бир закот олур эдилар. Агарда ерларингизга экин зироат қилсангиз, хирмон тепасига келиб қўйган саркорни ўзи ҳозир туруб, ўлчаб ҳисоблаб, ҳақ олар эди. Қирқдан ва ўндан бир кўтариб, боғлардан таноб тортириб ҳақ олур эди, бўлак ҳеч бир нимарса олмас эди. Магар бирор тарафга жанг учун лашкар борадиган бўлганда, "солиғ пули" деб йиғиб олур эди.

Аммо бу ўрусия экин экмаган ерларга ҳам то баҳя полигача таноб тортиб, анинг тепасидан ҳисоблаб [солиқ] олиб туради. Бозорларда нархлар арзон бўлиб тургани учун фуқаролар подшолик ҳақларини ўз вақтида пул жамлаб беролмасдан кўп қийналдилар. Шул жиҳатдан ерлар тиллодан арзон бўлиб қолди. Ер мулки ҳорлик даражасигача тушиб қолгандан кейин, ўрусия унга илож қилмоқнинг фикрига тушиб қолди.

Аммо олдинги вақтда пахта экмоқ ва пилла тутмоқнинг ривожини йўқ ва ҳам яхши пулга сотмоқни иложу ривожини йўқ эди. [Ўрусия] Амриқо пахтаси уруғидан олиб келиб, деҳқонларга бериб эктирди. Бу Фарғонанинг, хусусан, Марғилон уездигаги ерларнинг маҳсул (ҳосил)лари зиёда баракотлик бўлди. Сўнгра ҳам-

ма деҳқонлар Амриқо пахта экурга расм қилиб олдилар. Улар тоза уруғлардан пилла тутадиган бўлдилар. Фарғона музофотидан унган пахталарни ва ҳам пиллаларни атроф музофоти ўрусия савдогарлари кўриб эшитиб, жамланган ақчаларни юбориб, харид қиладиган бўлдилар. Андин сўнг подшолик хазиналик пуллар дафъатан унадирган бўлиб қолди. Ҳам савдогар ва ҳам деҳқон ишлари тараққий қиларди. Юничқа ва беда яхши сотиладиган бўлди. Шу учун ҳам мулк ерларининг баҳоси баланд ва қиммат бўлди. Ҳар ким ер сотадиган бўлса, таноблаб сотадиган ва оладиган бўлди. Андин сўнгра подшолик ўлпон жорий қилди, дафтарларга ҳамма дахлу сарфларни ёзиб олиб, ишини осон қилиб олдилар.

Баъд аз он тарихи 1898 йил эдики, Фарғонага вагон, яъни оташароба, темирйўл бу ҳангомаларни олиб келди. Бу оташароба келгандан сўнг Фарғонага ҳар хил ва ҳар ранг ва ҳар дин, миллатдаги одамлар кўн келиб, шаҳарлар одамга тўлди, еру мулкларнинг нархлари неча ҳисса қиммат бўлди. Иморатлар(ни) ранго-ранг, аксари санги мрамар, хишти пухта билан бино бўларди, анча нақшу нигор, гули ҳафтранглар билан зийнат бердилар.

Марғилон уездига тобеъ кўҳу тоғ ва қирлар остида мрамартош маъданини топиб, осонлик билан олиб келиб ишлатадурган бўлдилар. Тошкўмир маъданини неча жойлардан топдилар ва уста ва мардикор ҳар қанча топа олса, олиб кетадиган бўлдилар. Баъзи вақтларда бечора одамларга уста ва мардикор тегмай ҳам қолди. Бир мардикор бир кунга бир сўм, баъзи вақтда бундан саҳл кам, аммо баъзи подшоликка ёки подшолик иморатига ёки куфес(купец) ва подрятчиклар¹⁷⁰ айтганини олиб кетардилар. Баъзи жойларда тошкўми сўм, балки ундан ҳам ошуғига олиб келиб ишлатардилар.

Пахта ва пилла баҳоси жуда кўтарилиб, ҳамма ерларга пахта экадиган бўлиб, қора ғалла зироатини экмайдиган бўлдилар. Шу учун атроф мамоликлардан ҳар қанча вагонда ғаллот келса, каппонда бир ҳафта, икки ҳафтадан ўтмасдан туриб, ҳаммаси сотилиб кетар ва соф (тамом) бўлар эди. Лекин одамларни кўпчилигидан ҳар қанча ғалла келгани билан асло арзончилик бўлишига ақл унамайди. Ҳар кунда ҳар бир миёна рўзгорга бир сўм ва катта рўзгорга бир ярим сўм, кичик рўзгорга ярим сўм етмайди. Бойда ҳам

фойда ва манфаат кам ва шу важҳдан фуқаро қийналгандир.

Оташароба бойлар ишига ривож ва камбағалларга зарар етказиб турибди, нарх қиммат бўлиб турганлиги, ўзгармай кўпдан бир минвол (ҳолат)да келиб таомил бўлиб қолди, деб халойиқ сўзлашади. Чунончи, шу ҳозирда гуручининг бир kilosи уч танга¹⁷¹. Ўлоҳу бундан ҳам қимматчилик қилмайсан ва мўминлар дуосини ижобат қилгайсан, омин!

ОЛТИАРИҚ ВА ЧИМЕН ОРАЛИҒИДА ТОПИЛГАН ЕР ЕҒИ ВА ОБОДИ ХУСУСИДА

Урусия Фарғона мамолиқини олгандан кейин тарих 1875 инчи масиҳо йилида ўрус дўхтири тўра¹⁷² Олтиариқ билан Чимён орасидаги даштни ва қир тепаларини айланиб кўриб, бир жойдан аз рўйи тажриба ёрборлиги аломатини топибди. Ушал жойни очган экан ер остида неча қабат арчадан қилинган зинапоялар намоён бўлиб чиқибди.

Уша зинани кўрган йиғитнинг ўзи шундай баён қилдики: “Бу арчадан қилган зинани кўриб ниҳоят таажжуб қилдик. Бунга ҳар қандай одам таажжуб бино қилолмаса керак. Зоҳиран бурун замонда ўтган подшолар шундай ёғларни излаб, шу жойдан топиб, ер остига зинапоя қилиб, ёғ олиб чиққан эканлиги маълум бўлди. Чунончи кўрган одамларга муважжиби таҳсин (таҳсин, мақтовга лойиқ) ва сабаби ҳайрат бўлди”, — деб.

Уша маъдани равған (нефть)ни топган дўхтир тўра неча йилгача ўшандай жойларга усто ва мардикор солиб ишлатиб, [кейин] вафот қилиб кетти. Бу зорлар қараб қолдилар. Қачонким вагон келди, ул маъдан жойларга машина ва усталар олдириб келиб, фаранг уста [лар] корхоналар бино қилиб¹⁷³, охири хазина бўлди. Неча хазинани бири бўлиб, тобора обод бўлиб, Олтиариқ ва Чимён шаҳри азим бўлди...

**МУСАННИФ (МУАЛЛИФ)НИНГ БУ ДУНЕДА КЎРГАН
РОҲАТИ ВА ХАЛОЙИҚДАН ТОРТГАН АЗОБИ,
МУНОФИҚЛАРНИНГ ИҒВОСИДАН АЛАМДИЙДА, ДИЛИ
МАЖРУҲ БУЛГАНИНИ, МУЛКУ МОЛИДАН АЖРАГАНИНИ
БАЕНИ**

Бу китобни тасниф қилгувчи камина дуогўй, асли Марғилон боласи бўлурман. Мани отам ва етти боболарим асли марғилонийасл бўлар эканлар. Ҳазрати Офоқим¹⁷⁴га ҳаммалари муриди мухлис келган ва ҳаммалари дарвешсифат, бечоралик либосида фақиру ҳаққир келган ва ўзим мадрасада овони таҳсил вақтимда, қашшоқлик билан ўтиб турган вақтимда ўрусия келиб қолди. Домулло Ҳусайнхўжа эшон қозикалонни марҳумнинг улуг мазорларида ризқи қалам воситаси билан тарбия топмоғимга башорат бўлинган экан.

Дафъан аввалги қўйган ҳокимни Бекчурин дер эдилар. Шу ҳоким ўзи [мани] уезд маҳкамасига [нишга] олиб кириб қўйди. Ондин бошлаб интиҳоси (ниҳояси) подполковник Ирдануфски (Рудановский) деган ҳокимнинг асригача қалам билан хизмат қилиб турдим. Жами 27 йил хизмат қилган эканман. Бўлак мирзо йўқ. ўзим танҳо хизмат қилиб турдим.

Янги олган мамлакат учун хизмат жуда кўп. Ҳа миша кундузи иш қиламан то кечгача ва кечаси уйимга қоғозларимни олиб келиб жунбиш қиламан то улуг саҳаргача. Шу минволда аз рўйи ғайрат иш қилар эдим. Ҳар кун иъзган хатларим бир китоб бўлар эди. Шу тариқа юриб ҳар кун ирта билан Эски Марғилондан Янги Марғилон[га] маҳкамага келаман ва кечқурун яна Эски Марғилонга уйимга қайтаман. Таомимни уйда ейман.

Шу кайфиятда юриб ўзимдан беҳабар эканман, охири дардманд бўлиб қолдим. Кўзларим хира бўлди, ойна ушлаб хизмат қиладиган бўлдим. Овқату манфаат кам эди, ложарам (иложсизликдан) ариза ёзиб авқотга сарф қилар эдим. Бўлак унадургон жой ва сурат йўқ эди. Аммо бева-бечораларга кўп ёрдам берар эдим. Шу хилқатдан хизматдаги амалдор тоифаси манга душман ва ҳасм эди. Ноибларга мани кўп шукуҳ ва салб [билан] тухмат қилар эдилар. Аммо ўзим тўғри ва рост турур эдим. Ҳар бири мени ҳеч нимарса қилолмас эди. Хусусан, бир ноибтўра областной маҳкамада туриб хизмат қилди¹⁷⁵. Лекин ўзи кўп чақимчи чўғол эди, менга кўп қасдланиб юрар эди.

Яна биттаси бор эди¹⁷⁶. [У] Муҳаммад Олим кўр-бошига чаққан экан. Бу бекор сўз эди.

Яна бир маҳкаманинг мирзобошиси бор эди. Ҳамиша вазирамни бермасдан ёлғон-ёлғон баҳоналарни қилиб юрар эди. Ростки шу тўра устидан ҳокимга арз қилган эдим. Бу тўра билан уч киши бўлиб менга қасдландилар. Ҳаммаси беҳуда қасд қилдилар, айб ўзларида эди. Ман уларнинг аҳволларига таажжуб қилар эдим.

Яна шулки, мусулмон аҳли қаламларидан ва ҳам калонзодаларидан душманларим жуда кўп эди. Ҳамда ўз отаси ва ҳам халойиқлар бу мирзода дунё жуда кўп, деб сўзлашиб юрардилар. Шу суқу ҳасаднинг кўплигидан ҳар йилда отларим ва фарзандларим кўп ўлиб турар эди. Аммо ҳеч бир одамга мани зарарим тегмас эди, балки ҳамиша хоҳ хизматдаги одам бўлсин, хоҳ бўлак ҳаммасига қўлимдан келган хизмату ёрданим ва яхшилиқни дариг тутмас эдим. Лекин эшигимга одам ва меҳмон жамлаб ўтирмас эдим, тартиб ва таклифга асло тобим йўқ эди ва ҳам ёлғон сўзларга ҳам тобим йўқроқ эди.

Фарзандларимнинг ҳаммасини тўйини ўтказиб келган вақтимда, яъни мазкур Рудановский охириги асрида мазкур менга ҳамиша ёмонлик қилиб юрган ва далага мироббоши бўлиб чиққан вақтимда бекор қилган Каретуф деган келиб, яна Марғилонга Наманган ҳокими бўлиб қайтиб келди. Катта ноиб бўлиб, Марғилон уезди маҳкамасида ўтириб, иш қиладиган бўлди. Орқасидан ўринталаб мирзоси ҳам бор эди ва ҳам эски таржимонлари ўлиб кетиб, ўрнига ёш қозоқ болалари келиб ўтирди¹⁷⁷. Маҳкаманинг янги мирзобошиси — яна бир ўрус боласи бу Каретуф ноибни менга мухолиф эканлигини билиб қолдилар. Каретуфни ўзларидан миннатдор қилмоқ учун ниятларини бузиб хоҳласаларким, менга бир тухмати азимни қилсалар. Шундай вақтда: “Тўйларимда кўп узунроқ юриб келсам, мани ўрнимга бошқа одамни олиб хизмат қилдириб турсангиз”, — деб жавоб сўраб хат ёзиб қўйиб уйимга келдим.

Янги Марғилонда Томич ҳоким ёрдани билан срттирган эшигим (ҳовлим) бор эди. Сотиб келдим. Ижарада турган ўруслардан пул олишга жуда қийналиб эдим ва уйнинг пулини тўйларимга сарф қилдим, етмади. Бир қарич ерим бор эди, уни ҳам сотиб сарф қилдим. Рудановский ҳокимга Каретуф мани сотибдур. Феълу хуйи дағалроғ бир ўрус эди. Каретуф ва ҳам

мазкур янги мирзобоши сўзларига эътиқод қилибди. Ҳар қандай ҳайвон бўлганда ҳам айтур эди: “Бу одам ҳеч бир ёмон ишни қилмоғон бўлса, шунча узоқ йиллардан бери бир минволда хизмат қилиб келаётган одам бўлса, ўрусга ёмон ишни қилмаган, ҳам [ҳозир] ўзи йўқ, жавоб сўраган бўлса, ойлик таъма қилмаган бўлса, қандай бир бегуноҳ одамни ва ўзини чақириб сўз сўрамасдан ўрнидан бекор қиламан?” Албатта, дафтарига бир сабаб айтиб ёзиб, сўнгра бекор қилгандир ва мани ёмон ишда кўрмасдан ва ҳужжат қилмасдан нечук маъзул қиладур? Ўрусия ўз замонида бир қарор [да] турмаслигини шундан билдук!

Бу ҳоким шундай қиламан деб маълум қилганда, анинг тепасида турган губернатори ҳам манъ қилурга ақлу зеҳни етмас экан ва таажжубдурким бир бегуноҳ одамни айбдор қилганидан [жоҳилликларини] билдук. Бу халқда инсоф ва силаи раҳмун шафқат бўлмас экан! Хоҳласа, ҳар қандай муҳолифи закун (қонун) бўладиган ишни таваққуфсиз (тезда, ўйламасдан) қилар эканлигини билдук. Халойиқи сартия ичинда ҳеч ким мисли мандек (27 йил) хизмат қилган эмас. Қувват кетиб, кўз хира бўлгандан ё вазифа бермасдан, ёки бир бўлак муносиб хизмат топиб бермасдан бекор қилгани одам боласига нописанд бўлгандир. Ҳамма таажжубда экан.

Аммо ўз ўрусига бундай қилмайди, нисфи (ярим) вазифа тайин қилади. Катта бир подшонинг шукуҳи салтанати пастга ёзгани бўлди. Ҳаммадан ҳам мана бу иши жуда ёмон бўлди. Мани бечора беиқбол ҳеч ишим ва овқатим йўқ бекор энди ётибман.

Мазкур мирзобоши Эски Марғилонга пристав бўлиб тушган вақтларда хоҳ бозорда, хоҳ бўлак бир жойда мени кўрса, дафъатан: “Мирзо эмди [шикоят] ҳам ёзмайсиз, асло ҳам ёзмассиз”, — деб [айтади.] Ҳатто, уйимга тилмочни юбориб маълум қилдики, “асло хат ёзмасин”. Бузрукхўжа қозига бориб таомил қилиб, сабаби овқат бўлсун, деб борай десам, пристав секин [қозини] чақириб: “Асло аралашманг! Ҳокимни ҳурмати даркор”, — деб мани айбдору гуноҳкор қилиб кўрсатибди.

Бўлак замона қозилари олдинга бориб, баъзи таомилларига аралашиб тураини ва қалам ишини ташламайин десам, аввалан ўз қадрдонларим мандан тониб инкор қилдилар. Важдари шулки, “Мулло Бузрукхўжа қозига [пристав] шундай деб айтгандур”, деб қўрқиб,

мулоҳазага бориб қолдилар. Яна шундай хаёли фосидга бордиларким, “бизнинг сиру аҳволларимиздан, воқиф бўлиб, сўнгра ўрусга билдиради”, деб. Шул Бузрукхўжа билан нобакор пристав ҳикояси уларга баҳона бўлди¹⁷⁸. Бузрукхўжа [ни] нобакор деб биздан қўрқитар, ваҳоланки аслида дарду аламлари бор эди. Шу Бузрукхўжа билан нобакор фристуф ҳикояси аларга баҳона бўлди-ю, лекин бу қозиларнинг қилган беўй, беандишалари олдингидек аҳли қаламларга катта васли баҳона топилиб, балки қозига фитна солиб, оғу ичируб, қўрқитиб турадургон бўлдилар. Ва шундай ялпи шаҳсуратлар халойиқ аввом ун-нос ўртасида “мирзони ўрусия ҳеч ишга аралаштурмасин” дейдур. Шунинг учун қозилар иш қилдиларким, гўё ўз ватан жойимда тинч ўтира олмасдан, тахти ватанимни сотиб, қишлоққа чиқиб кетадургон ҳаракатга тушуб қолдим. Мусулмон бўлсангиз, бундай ўйлангизлар, бир марди бечора, аҳли қалам мулозимни ҳақиқага шундай туҳмат сўзларини нисбат берарму? Худодан қўрқмоқ лозим эмасму?!

Ваҳоланки, аслида ўз мусулмонларим мени кўролмасдан, ўтирғоним ўрнида беҳуда иғво чиқариб, маломат қилиб ва ўрусларга чақдилар. Турмоққа тоқатим келмасдан жавоб сўраб келиб, баъзи тўйларимни қилиб турдим. Қаретуф яна бир-икки ўрус қозоқ ва сартлар аралаш мени кўролмасдан, ўтирғон ўрнимдан беҳуда иғво чиқардилар ва катта ўрус ҳокимга чақдилар. Сўнгра бу пристав келиб, “юр” деб шаҳар ичинда ҳам қўймасдан афсонасўз таълим саволу жавоб муқаррар қилиб юрди. Ва ҳам ўрусияни хусусида бу мирзо тайин сўзларни айтмасун, деган ўй-андиша хаёли фасодларни қилиб, бўҳтон сўзларни Эски Марғилонда чиқариб юрди. Бунини ғаразини ўзим биламан, аммо биз мусулмон халқи кўп замон андишали бўламиз ва бу қозилар ўйламайдурларким, “эҳтиётлик билан бегона одамларни аралаштирмасдан хизмат қилиб, ўрусияга ва халойиққа мазмун бермасдан махфий иш тутсак, қозилик давлатидан тушмасдан бир минволда кетамиз”, деб.

Ваҳоланки, нон насибаларимиз узулса, аввало, яхши тарбият қилиб, қўлига яхши иш берган давлатхоҳ иймонингиз ва унга қариндош, жигар меҳрибонингизни ўзи сабаб бўлиб, қозилиқдан қолибсиз ва юз минг хазина жамъ қилсангиз ҳам сизга вафо қилмасдан ва бўлак душманларингизга насиба бўладур. Боз қашшоқ ва қашшоқу муҳтожмиз ва балки то ўлгунча хормиз,

чунки [ризқимизга] бева-бечорани норози қилиб олган пуллар аралашадур. Андоғ жамъ бўлинган молу мулк ва ё солган иморат сизга вафо қилмайдур ёки улар авлодингизга қолуб, аларни қўлида бевафолигини кўрсатадур ва ёки якбораги ажал келиб ва бир саотга муҳлат бермасдан шундай моллардан сарф этиб, ўзингизга қут қилиб ибодат қиламан десангиз, ҳеч баҳра олмасдан ниҳояти қошифи жин бўлиб қоласиз. Ва лоқали кашфи арвоҳ мартабасини тополмайсиз. Ва ёки андоғ пулни еб, таҳсилу улуш қилсангиз, охири тарки хато ёзадургон қозийи замона бўласиз ёки олам муфтийси бўласиз. Чунончи Хўжажон қори шундай қозилик қилиб юрган маҳалда жаҳрия (баланд овозли) зикр соладургон сўфи бўлиб, ҳар жойда жаҳрия суҳбат қурилса, бориб хўб зикру самоға тушуб ва руҳлари осмонга ружу қилгандек кўриниб, оҳ ва афғонлари чархи кабудга чиқиб йнглаб ва беихтиёр бўлган халифалардек бўлиб кўриниб ва авоми гўл ихтиёри унослар: “Қозимизга раҳмат, қози деган шул кишидек Худо тарафидин баҳра олса”, — деб баъзилар ихлос қилиб юрдилар. Охири қозиликдан бекор бўлиб, ҳам сўфилик ишларини мавқуф қўйиб ва қайтиб жаҳру самоға тушмоғидин маълум бўладики, лоақал мартабан кашфи шаётин ҳам бўлолмаган эканлар. Ниҳоят, Мингтепадан бемаҳал хуруж қилган Муҳаммад Али халифани салбномасини тасниф қилиб, яъни [ярим] подшоҳ Фарғонага келганда мазкур таснифларни топшируб эқанлар ва Кишвойский¹⁷⁹ деган ўрус ошналари ёрдами илан бой қози бўлдилар. Золимлар зулми қачонгача?

Шоҳмазор тепасида бир куфес (купец) вафот қилганида ва андан? нафар ўғуллари ва қизлари, хотунлари ворис қолиб ва андан қолган нақдина ва мулк ашёларини Мулло Хўжажонхўжа қози иккаласи катта ўғулларига тўрт тирдан¹⁸⁰ ва кичик — кейинчалик олган хотунидан туғилган икки кичик сағира ўғулларига икки тирдан қисмат қилиб беруб, бунини номини “қисмати саҳиҳа”¹⁸¹ от қўйиб рапорт-ҳукнома дафтарига ёзган эканлар. Ва мазкур сағирлар бобоси Хўжажонхўжага: “Бу қисматни бошқа буздуруб ва балки шариатимиздаги қисматни қилдируб берингиз”, — деб арз қилган вақтда: “Мен қараб кўриб ўтириб эдим, сенинг қизинг кейинги олган Исматуллабойнинг хотунини. Сен ким бўлғайсан? Қизинг бир парча ерга зор ва бир юз сўм деган пулни бу дунёда қўлига ушламаган эрди.

Хоҳлаганча барча мулк ва ашё, минг сўм пулни қизинг билан сағир набираларинга олиб қисмат қилиб бердук, Худога шукур қилиб еб ётмайсанми сен?» — деганлар. Хўжажонхўжа қозини бу сўзларига таажжуб қилиб ўтирдим ва ҳам боз дерларким, “шунинг учун бўлак бошқа хотун олгум йўқ, чунки мабодо ўғил туғса, илгариги икки кўрган ўғилларим билан меросни баробар оладурму?” деб айтган жавоби учун кўп афсус ердим. Ҳам бу Хўжажон қозини қаттиғ сўфиликка дам беруб, катта даҳага ухлатиб қўйган чиқадур. Мазкур одам (сағирларнинг бобоси) хилофи шаръ қисмати (шариатга қарши бўлиниш) тўғрисида ҳокимга ариза берди ва олтинчи аризасини бергандан сўнгра бош ҳоким: “Қозилар сейзди¹⁸² (съезди) бошқадан қисмати саҳиҳа қилиб беруб, оқибатини менга билдурсунлар”, — дебон қатъий фармон қилди.

Сейзд қозилари ичинда Мулло Музаффархон қози боинсоф эрди. Шул мулло Шоҳбобо Умар билан Мулло Хўжажон қозини қилган қисмати шаръиясини бузиб синдуруб, фак-фак қилиб отиб ташладилар. Бир ўқ Мулло Шоҳбобо пешонасига ва бир ўқ Мулло Хўжажон пешонасига бориб тегди.

Ажиб таажжуб ишдурким, бу ҳодиса қатъий ишни, аввало, ҳоким ва губернатор кўруб билуб ва элликбоши деган зоти шарифлар ва инобатлик бой кишилар кўриб ва эшитиб туриб ва сайлов бошланиб турганда ва ёки сайлов хати губернатор ҳокимнинг қўлига етган вақтда, “ўқуб ва бу Хўжажон ва Мулло Шоҳбобони ҳам инобатга олмасдан ташлаб қўяр”, деб ўйлар эрдук. Ва андоғ ҳам қози қилдилар!

Агарда сайловномада мени номим чиқиб қолса эди, маҳкамадаги муташаррфи (шариатни билгувчи) муҳаққиқу (ҳақиқат қилувчи) мураққиқ (мирзо)лари Каретуф ва Кишвойский хотирасидан ва военный губернатор ва ҳокимни ёдига ноқил [хабарчи] солиб манъ қилур эрдилар. Бо иқбол турган экан, боз қози бўлди ва мазкур ворисни аризасини менга келиб ёздируб кетуб эрди, хоҳлаганча мен аларга гуноҳкордурмен. Ва менга алар қачон бева-бечораларга ўз бошида аҳли уламодан ё қозисидан бир алам ва зулм ўтган вақтда мени олдимга йиғлаб келур эрдиларким, “аризани биайъниҳ [аслида қандай бўлса] асло қолдирмасдан ёзиб берасиз”, деб ва мен кўз ёшига раҳмим келуб, аризасини савоби ақнда қилиб, асли бўлгонларнинг ҳар на айтган сўзини ёзиб берур эрдим.

Валекин баъзи қаттиг сўзлари бўладур, агарда, шу айтгандек қилиб ёзиб берсам, иккала тараф ҳам терговга тушиб қоладур. Онинг дафъи учун иштибоҳли иборатга келтирув ва ҳам ўзини муҳр қилиб қабул қилса, шундай қилиб ёзиб бераман. Ваҳоланки мадҳи олия манфаатини қилиб ёзиб бераман. Аммо бир ҳарфини ошиқ қилмасдан ёзиб, боз ўзига хўб ўқув тушунтириб, сўнгра ёзувга қўл қўйдираман. Бовужуди мадҳи олия мендан норози ва хусумат билан юрадур. Агарда бўлак киши ёзиб берса, [улар] дарҳол терговга гирифтор бўлиб қоладур. Бу ҳақда ўйламадилар.

Агарда бўлак касб умид овқатим бор бўлса эрди, ҳаргиз шул аризани ёзмас эрдим, чунки аксар илмдор ва қози шу важҳдан менга хусум[ат]дор ва душман бўладурлар. Бу катта бузруклар мендан хафа бўлганлари хатодур ва албатта, мендан бошқа одам топиб ёздириб кетадур. Балки зарарлик ариза ёзиб берадур ва шунча ҳокимлар тадқиқу ҳақиқат қилмасдан айбдор қилмайдур ва ҳукм ёзиб берган одамда нима гуноҳ бўлар ва хафа бўлганлари бекордур?!

Яна шулки, ўшал Қишвойский билан Каретуф тўра менга қилган асл хусуматларини баён қилиб: “Бизларни устимиздан ариза ёзиб берибсан”, — деб емтилаб, аксари катталарга мени ёмонлаб юриб, охири мени хунук қилиб кўрсатдилар. Мени аларга чақиб ёмон қилган Муҳаммад Олим Қўрбоши билан ва они олдиндаги мирзосига айтдилар, ваҳоланки ноибларни тефасидан асло ариза ёзгоним йўқ эрди. Қуруқ тўхмат эрди ва Бузрукхўжа қози ҳам шул тўғрида хусуматдор бўлдилар ва ўз феъли бадларидан ёмон чакки ишларидан ариза тушадур.

Менда ҳеч гуноҳ йўқ эди ва азбаройи хусуматларини кўплигидан мени айбдор қилиб кўрсатув, хусумат қилиб турадурлар. Бу мусулмон амалдорлардан бошқа амалдор қозилар бўлса эрди: “Мулло Азизни бола-чақаси бор ва бир аҳли қаламдур, бизлар билан қозилик талашмайдур, бориб айтиб кел, тановул қилиб сабаби овқат қилсун, бекор уйда ётиб қолди”, — деб хабар бериб, чақириб олдуруб ишга бошласа ва ҳамма ақл қилмасдан зиёдароқ изҳори давлатхоҳлик қилур эрдим ва ҳеч бир ёмон ишни қилмас эрдим ва ўрусияга чақмас эрдим ва балки кейин менга ўрганиб қолур эрдилар. Хиёнат қилиб ишлаш менга ҳаром эрди ва савоб топур эрдим ва мусулмон халқини хўб кўрдим.

Хусусан, Хўжа Холиқ давлат кўрса, кўзлари кўб тор

бўлар эканлар ва Қосимжон қози менга хусуматдор бўлиб ва ҳақимга кўб жабрларни ва [ёмон] ишларни қилди ва қилган ишларидан тонолмаюр. Укаси Умархон иккаласини нафси жўда ўткир эрди ва гувоҳлари билан қўшиб бир ариза ёзиб қўйдим, қачонки ярим-подшоҳ генерал келсалар дарҳол боруб ушларман: “Ҳақиқат қилиб кўрсинлар, жамоа халқ бор, онлардан ҳам шул одамни сўрангиз, қандай одам экан билсинлар”, — деб.

Эй, мусулмонларим! Билиб огоҳ бўлингизлар, ўрусия халқи ўз халқига агар жиндай бир-бирига душман бўлса ҳам, бола-чақаларига раҳм қилиб турар эканлар. Агарда бир айблик бўладургон бўлса ва “буни хотун-болаларини ким боқадур?” деб закун айлаб, ўргатуб турар экан. Ва айтар экан: “Оч қолиб мусулмонларнинг олдига борадурларму? Бекор бўлса, бола-чақаси оч қоладур”, — деб, “аввало, бошлаб катта улугларни қарз берсин”, — деб ўргатиб турадур. Ва хилоф мусулмонларимиз: “Оч қолсун, тамошосини кўрайлик”, — деб турадурлар. Масалан, мени оч ва тўқ турганимни уч-тўрт нафар одамлар бор, ҳамиша аҳволимга нозирдурлар. Балки уйда тинч қолмоққа розилари йўқдур ва хусусан, Қосимжон [қози] мени хафа қилмоққа пайваста тараддудга тушиб туради. Бу давлат беш-олти кунликка синовдур. Бу ўрусия ҳеч кимга вафо қилмас экан, агарда қилса сартия ичинда менга қилур эди!

Эй, мусулмонлар, феълу хулқи жуда ёмон бўлган ҳар ким уялмайдур, баъзи одам уяладур. Шул замоннинг отаси ва боласи ўртасидаги шафқатни, улар ичиндаги меҳр-оқибатни қандай бўлганликни ҳар ким ўйламайдур, билган биладур. Аввало, мисли ҳўкиз ўтиб турадур ва халойиқ афъолидан жуда қўрқадурган бўлиб, кечалари уйқу кўзига илинмас.

Эй, азизлар! Шул вақтларда, хусусан, Марғилон ичинда беш-олти нафар янги дунё топган одамлар бино бўлубдирлар, қўлларинда тасбеҳлари бор, аммо оғзиларида салом ва алик йўқдур. Номлари анқариб (яқинда) баён топилур.

Эй, мусулмонлар! Шул вақтда бир хил одамлар чиқибдурлар, юриш ва рафторлари мисли семиз бойларни равишлари ва қорнини чиқариб қўл ташлаб, ўз камоли билан зеб-зийнат кўчасида қандай-қандай кишилар ўтирибдур, асло хабари йўқ. Ўз камоли кибо-

ридан, бечора одамларни қилган саломини эшитмайдурлар, ғофилдурлар, номлари анқариб баён топилур.

Эй, ҳушёр аҳли ҳарислару мазмун қариндошларим. Бир хил нокаслар чиқибдурлар уламо, аҳли силоҳ, фозилу доноларга мақбул келмаганларида ўтиргон бўлса, ўрунларидан турмасликка қарор чиқарибдурлар. Эй, биродарларим, беш-ўн нафар одамларни ичинда бир хил амру маъруфлик, китоби муътабарларни очуб ўқиган вақтда, қулоқ солмасдан ирғиб ўрнидан туриб кетадурлар, ақалли бирортаси ҳам қолмайдурлар, ҳаммадан бу ажойиброқ “баёни афъол аз ҳол рангбари” — “феълени аҳволидан билгайсан”.

Эй, ёрон, ушбу вақтда шундай ёшлар чиқибдурларким, уламоларни кўрганларида ақалли бирортаси мусулмончилик ва намоз, рўза, нияти ғусл ва оби таҳорат [ҳақида] сўрай ва билайин демайдур. Катта мўйсафидларни кўрган вақтида, “эй бобой, ҳей бобой” деб таҳқир қиладурлар. Бу афъоллари (феъллари) охир қаттиқ даражага келтирур экан деб кўрқамиз. Дуонгизда ёд қилингизлар, парвардигорим ўзи роҳи ростина (тўғри йўл)га солсун.

Эй, мусулмон мўминларим! Агарда фарзанд кўрсангизлар, зинҳор-зинҳор эрка қилиб катта қилмасдан, ҳар дақиқа урушиб туриб, одоб ўргатгайсизлар ва дарҳол ёшликда мактабхонага етказуб топшируб, илму таълим берингизлар, одобни ҳам қўшиб таълим берингизлар. Ва ҳам эски ва хунук либосга ўргатингизлар. Шу одобни билан мусулмон фарзини қўшиб таълим берингизлар. Шундай чиққандан сўнгра илми қироатга солуб, “Ҳафтияк” ва Қаломи Рабоний қилгизингузлар. Қари бўлган ҳолда дунё давлати дарҳол келиб хизмат қиладур экан, буни билгандан кейин маҳалида ўзи қут (ризқ) топадур ва ҳам отага, онага дарҳол манфаат ета қолур экан. Юқори мартабада бўлмагон суратда ҳам лоақали бир яхши масжидга имом бўладур, ўз қуввати билан. Давлати адоғ бўлмайдурган, сўнгра дарс ўқуб мулло ҳам бўлиб оладур. Дарсга зиёда фаҳмлилик бўладур. Агарда дарсга бераман десангиз, дарсидан ривож олса хўб. Икки дунёда азиз бўлсун десангиз, мисли шундай қилингиз. Агарда “тезда овқат ва пул топадурғон қилман” деб, бўлак хаёлга борсангиз, охири хафа бўласизким, доно бошидан ўтказган донодур. Мана шул насиҳатларимни сақдаб фаҳм қилгайсиз. Ниҳоят, бўлак сўзлар ва далилу тафсилотлар бор эрди. Мухтасар таҳрир қилинди.

Лекин ёронларим! Доно ва тавоноларим! Сиз ҳабиб мўъминзодаларимга арзи ҳайрат чунон қиламанким, мени дуо қилинглр. Аз қадим ул-айём болаликдан кўб беиқбол киши эрдим ва ҳар кимга яхшилик қилсам охири менга ёмонлик қайтадур. Хусумат[лари] нима яхши билла олмайдуремен.

Валекин беиқболлигимдан шаъма изҳорин қилсам шулки, бир кун иқболим шаштидан ўрмалаб чиқиб энди томнинг бошига чиққан вақтда, иттифоқо ўшал ҳолда, кўҳи Қофда қасам ичган учун қувғин еб айбдор бўлиб қочиб келиб, шу томонда қарор олган қора юзли кофир дев ўз нафсининг бутоғига осуб қўйилган амадчаси билан бечора иқболимни бурнига чунон фукка (ияк) бурун [аралашига] урубдурким, нобакорни қаҳру зарби билан урган бу ғариб иқболимни қачонким шотидан ерга йиқилиб тушгандан кейин тепасига бориб қарасам қизил[қон], ҳар қайсимиз ўз аҳволимизни айтишуб камтар йиғлашдук.

Ва шул соатда марғилонлик Мулло Раҳимбобобекни, Кечбой Муслим, Мулло Абдулло, Раҳмон Довдали деган чуғол (чақимчи)лар қозиликдан бекор бўлиб ётиб қолган. Мулло Исҳоққа боруб, бу иқболимдан шукуҳ қилибдурлар. Иккинчи боз (яна) шул Кишвойский билан Мулло Шоҳбобо ва Каретуф улар исмига ва мазкур пристуф бу Мулло Бузрукхўжа ҳам Мулло Муҳаммад Ёқуб қори деган киши билан узатамиз. Яна Ёқубдек зот сифат кишилар бор, бу нохудо [худобехабар]лар бу тарафдан бир макр қилган ва аслида Кишвойский оқсочлик хизматини қилиб юрган ондан нола қолган сочлари бир даража оқариб, охири бир малла рангда кўринган ҳақиқий мажнун девона бўлар, Мулло Қосимжонга бориб салиб қилиб хабар берур. Шукуҳ, оғоз қилганларидан кейин назири худ олов худолар келиб, андоғ фукка бурун урдиларким, камоли зарбларининг таассуротидан то қон чиққунча дам қилиб кетган. Сўнгра раҳим келиб боз шул қабила одамларни кўзларига кўринсанг яна урадилар, зийрак бу одамларни ҳаммасини хўб биламан. Бу одамларни ҳаммаси илм ўқуб маърифати олийдан анча манфаат тегадургон бўлса, андоғ одамни “мусулмони хўб” деб айтадурлар ва “ҳамма дунёсини сарф этса, охиратни ҳам топадур” деб айтадурлар, савобга эҳтиёжлари йўққа ўхшайдурлар.

Энди йўқ иқболимни бор иқболим [дебон] “мумкин бўлунса, тоғу даштларга чиқиб кет иқболим”, деб насихати балиғ қилиб, саҳрога чиқариб юбордум. Қобил эди чиқиб кетди.

Дарвоқе, ҳоким Янги Марғилонга ҳосиди хасм шиори (душманликни шиор қилган ҳасадчи) қози қилмоқга областной маҳкамага рапорт бериб турган маҳалда, ҳосиди хасм шиори мазкурларни манъликга еткурдилар. Ва чунончи ундан муқаддам вақтларида марҳум пирим [Бузрукхон қози] руҳлари келиб машҳур хонақосида ўтирғон вақтимда, садри синаларимга (кўкракларимга) муборак қўлларини тиқиб “урён бўл, холи бўл, маҳварни (қалб)ни ташла ва либоси фахрни ўзинга дарҳол ол” деб каромат илтифот қилодурлар. Иккинчи бор саҳар вақтинда у ўз хилватхоналарида тўда жин инида: “Урён бўл, холи бўл ва либоси шайтонини ташла, либоси фахрини дарҳол ол”, — деб лаҳза қироат қилдилар. Энди ўйлаб кўрсам, ўрусия ҳукуматини ташлаганим ва боз қайтиб дахил бўлганим ва монаид шундай хизматларимга дахил бўлганимни ихтиёри менда ва бўлак бандасини ихтиёрида эмас экан, энди билдим.

Лекин ўқигон ёронларга камтар бўлсун деб мақбул таҳрир қилдим, шояд дуоларида ёд қилгай эдилар деб, умидвор бўламан. Чунки дуогўй мен ғарибнинг ҳимматини жуда юқори мартабага чиқаради.

Бир танга ва икки танга ва кўб от ва мол ҳам манзур бўлса, менга писанда эмас, анинг учун қўлимга чандон-чандон катта пуллар тушди. Ижарага бериб тураман. Қасд қилмадим ва маърифат қилиб турганим халойиққа маълумдур. Лекин ҳар киши шул дунё учун фахр қиладур, [мен] давлату ҳукумагимга ва ҳам ўз суратимга фахр қилмаганим бу оламга маълум. Ҳазрати рисолат паноҳ Расул Оллоҳим [нинг] фахри бўлди. Ҳазрати Абулбашар фахр қилиб: “Менинг умматларим бир-бирларига дучор қилгонларида мисли шукр сўзлашиб, меҳрибон бўлиб, салому синоатларингизни қилингизлар”, — деганлар. Мутаккабирлик қилиб айримлар на салом берадур ва на салом қилсангиз алиқ оладур. Андоғ одамларни кўрганимда, олдиндан мутаккабирчилик бурчимни қилиб ўтаман. Бинобарин, бу хунук тасаввуримни бўлакча зиёда хунук қилиб ўтаман. Ушандай одамни менга ўзи, ҳукумати ва давлати нописанддур, агар жиндай ўзим камбахт бўлсам ҳам, боз улуғ мартабали дониш ва ҳақиқий тарафга кўнгуллари майл тақсирларимга музаффар қилмасдан арз қилайин [дейман].

Қачонки ўрусия хизматидан чиқиб, уйимга келиб ўтирганимдан кейин, бир кун саҳар вақтинда сандалда ўтируб кўзим андақ уйқуга борган экан. Шул маҳал-

да марҳум домулло Бузрукхон қози пирим муборак бошларида оқ амома (салла)и шариф ва орқаларида толиб ул-илм жуда кўб ва шул пиримни ёнларида бир улуғ зот бордур, муборак бошларида улуғ амома ва лекин ҳамиша шариф аҳволлари пўшида (ёпиқ)дур. Шижоат қилиб яқинларига боролмадим. Толиб ул-илмларни оралиғига бориб қўшулдим, пирим кўб иззат қилиб турибдурлар. Шул толиб ул-илмлардан сўрадим: “Бу зоти шариф аҳволлари пўшида кўринадур, ким бўлар экан?” — деб. Дедиларким: “Ҳазрат Али ибн Абутолиб бўладурлар”¹⁸³. Шу ҳолда ҳаммалари таҳорати жаид қилиб олдилар. Пирим муборак Исо, Мусоларни ваҳҳидин миқдорини бир қасд қилиб, мени гуломларига асл исёнчи, гуноҳкор қилиб кўрсатди, ҳамма ҳайрон бўлдилар. Фаҳмламасдан қолдим, шу ҳолда бедор бўлдим. Қайси тарафга жўнадилар, боз билолмадим. Лекин уйим ичи бўю ҳидига тўлибдур, афсус минг афсус...

Арз қиламан яхши қулоғ солсунлар! Ҳазрат Расули акбар муборак қадларни ҳам қилиб турибдилар, мени яқин оғам, ўғил, хотун ва муборак қарияларни бир тарафида ушлаб турди. Ҳар навбат зиёрат қилиб олдим, лекин муборак жамолларини аниқ равшан кўрсатмасдан ҳам бўлиб турдилар. Жамолларининг нури ҳамма жонибни равшан қилиб турибдур, шул ҳол ёнида бедор бўлдим. Афсус, минг афсус! Доду фарёдимни қандай айтаман. Бошимни тоғу даштларга қачон ураман, дод-дод! Бу давлат менга етмасму? Ҳабибнинг уммати қилдинг ва бу саодатларга мушарраф қилдинг, армон менда йўқ!

Нақл қиладурман, ушбу замонларда баъзи одамлар масжидга намоз ўқимоқ учун кирадурлар, намоз ўқийдурлар ва намознинг шундай шижоат, журъат билан ўқийдурларким, гўё намозни бир луқма қилиб ютуб юборса ёки ридо¹⁸⁴ қилиб ўзига ўраб олса, ўшал хил кишиларни баъзилари беилм эркан. Салавот фарзи ажиб ва синоат ҳеч бирларини мустаҳаб¹⁸⁵ билурга кафиллик илми йўқдур. Шундай хил одамлар на намоз, на фол ўқийдурлар. Ваҳоланки бул тараф одамларини ҳеч бири пирга инобат қилғон эмас. Сабаби маълум бўлинди, махмур (маст) бўлиб на фол айтурга буюрар экан, сулуки шаръийларини бажо келтируб, бир эъти-мод қўйгандан сўнгра на фол ўқурга амр этар эканлар, чунончи иршод талаб кўрмасангиз бўларсиз. Қўп афсус қиламизки, мўмин-мусулмонман деб ўзининг

сўзини пиримизга айтиб ва намоз ўқуб, масжиддан ҳаммадан кейин қолиб, чиқиб ҳаққи Исо ва ҳаққи Абулбашарнинг фарқини қилмасдан нафас шарти билан луқма қиладурлар ва яна аксар масжид саҳнида ва масжид олдида ўтуруб, ўтган ва кўрунган халойиқдан шиква шикоят оғоз қиладур. Бир бегона ожизни халойиқга жалб қилиб, ном борлик шуҳрат тарқатадурлар, ҳам бир жой ва ҳам бир маконда туғилиб, мисли бир жузву бир бадандек аён бўлиб, рўзе чанде (бир неча кун) бир кўриниб, саломлашуб турган бегуноҳларни йўқотиб на ном-нишон қилмоққа ва палову худойи мавжуд бўлунса, оғзидан махуф қилиб ўз аҳбоблари билан яшамоққа ва ҳар ким давлатхоҳ ва хайрихоҳ бўлуб, палончи сўзлаюргон бўлса, аҳбоб қилурга жуда жидду жаҳди балли қиладурлар. Ва балки ҳамсояга ёмон сиғинур ва ёмон ният қиладурлар, Худодан кўрқмаслар, бор умрлари манфаат излаб ўтадурлар, халойиқнинг қулоғига охири эшитиладур. Шарм тутмаслар, умримиз шу минволда ўтади деб ўйлайдурлар. Худонинг иши шундайки, бурчи фалак иқболи тоғни боғ қиладур, боғни эса тоғ қиладур. Бегонани ошно, ошнони бегона қиладур. Беҳуда ўтар дунё учун нафсониятни тўла қиладурлар!

Мен бечора ҳаммадан кам ва шикасталигим ва акбар қасирлигимни баёну таҳрир қиламан ва ҳеч оҳдан зорга тақвим бўлмас ва кишини озорига ҳеч вақт журъат қилмадим. Ғарибу бечора, ожизларга бир тарафдан қусур ва зарар етадурган вақтда, шундай бечораларга қўшилиб, бирга йиғлашуб тураман. Мабодо менга етса, ҳеч ким менга бу ишни қилмайдур. Лекин кишига мулозамат қилмоққа ва таклиф қилмоққа қўлим тегмайдур. Ва тартиб билан сўзламоққа кўнглим ёр бермайди. Шундай очиқ кишини замон суймайдур. Урусия ҳеч кимга вафо қилмас, агарда қилса сартия ичидан менга қилур эди.

ЭСКИ МАРҒИЛОН ШАҲРИДА БУЛМИШ МАЪРУФУ МАШҲУР АҲЛИ ТУЖЖОРЛАР

Биринчи — Исмоил махзум¹⁸⁶, лақаби Карнай махзум. Кўп саховатли, ҳурматли киши, кўп масжидлар, мадраса ва авқофлар (вақфлар) қилган. Қорихона ва мактабхоналар бино қилган. Катта бозордаги Хиштин мадрасани ҳам шу худо раҳматли бино этиб, ёнига

ҳаммом солиб, унга (мадрасага) вақф қилган. Ўзи ҳам, отаси ҳам яхши одам эдилар.

Иккинчи — Муҳаммад Иброҳим бой отлиғ, кўп яхши савдогарларнинг ашрафи (шарафлиси) эди.

Учинчи — Мир Салимбой, катта савдогар киши эди. Қози гузар маҳалласига бир яхши ва катта мадраса бино қилган киши эди.

Тўртинчи — Муҳаммад Каримбек отлиғ савдогар одам бор эди. Тошлоқ маҳалласида бир яхши хишдан мадраса бино қилиб кетти.

Бешинчи — Эски Марғилонда Ҳожи Азимжонбой-бача. Бу киши ҳам чанд адад масжидлар бино қилди.

Олтинчи — Мулло Охунжонбой ҳожи. Мазкур Исмоил махзумнинг ўғли. Охири умрларида кўп вақфлар тайин этибди.

Еттинчи — саховатпеша ва бечора одамларга қўллари очиқ ва аҳли қалам одамлари учун кўп шафқату мурувватлик эски марғилонлик Бобоёр Мирзо Салимбой ўғли. Бу киши ўз ёшлик вақтида мадрасаларда таҳсил улум қилиб юруб, билохир Султон Муродбек хизматида омборхонага мутасадди мирзо бўлиб обрў топди. Анча йили ўрда ичида бўлиб, андан сўнгра Эски Марғилон қўрбошиси билан туриб, подшоликка даркор бўладиган нимарсаларни тайёрлаб бериб турарга ва ҳам катта бозордаги ҳамма торозуларни пудрат қилиб олиб, ҳар қайсиси тепасига ўзи саркор ва мирзо қўйиб, давлати кучли бўлган вақтда, ўрусия давлати келиб дохил бўлгандан кейин шу ишда қолди. Ҳар хил одамлар наф кўриб, давлатмандлик мартабасига етти. Бундан бошқа кўп катта ишларга мутасаддий бўлиб, охири мартабада Эски Марғилоннинг катта бозоридаги Султон Муродбек вақфликка тайин этган яхши саройини то 25 йил пудрат қилиб олгандан кейин уни бузиб, ҳаммасини бозорлик расталар бино этиб, бозорни обод қилди. Халқ сўзига қараганда бу Мирзо [Салимбой] Поччони кўп катта ақчаси сарфу харажат бўлибди. Бир катта мартабалик ўрус: “Бир жонингиз учун бу қадар меҳнат тортурсизму?” — деганида: “Бу хил меҳнатлик ишларни қиламан ва мени ғараз-ғоятим ҳар хил. Одамлар бу ишларга аралашиб, қўлимдан пул олиб, овқат қиладилар ва бўлак вақтда бу хил бечораларга нафъ етказолмайман”, — деб айтармиш.

Саккизинчи — бу Эски Марғилонда яна бир яхши одам эмиш. Ўзи ёшлик вақтида мусулмон хонлари асрида мирзолик хизматида қалам ушлаб хизмат этиб, обрў

топган Мулло Муҳаммадшариф Мирзо ҳаммага маъруф ва машҳур эканлар. Машҳад даҳасига мингбоши эканлар. Илоҳо ҳамниша саломат бўлсинлар.

Яна Эски Марғилонда Маржонқизбой отлиқ катта аҳли тужжор маъруф киши бор экан. Ўз асрида кўп яхши шижоатпеша, садақан жорня ишларига саъйлик ва масжиду мадраса бино қилган одам экан. Марҳум бўлиб, ўрнида икки ўғиллари жойнишини (ўринбосар). [қолибдур]. Катта ўғиллари — Мулло Мусажонбойвачча кўп олийҳиммат, хайру эҳсонлик ва закотни ўз вақтида берувчи ва муллоларни дўст тутувчи сахий киши эмишлар.

Яна Фарғонага қарашли ҳамма шаҳарларда мулку амвол (молу мулк), зобут (завод) ва гумашта фармонбардор одамлари бор, ўзи Хўқанд шаҳрида туриб оламдан кетган, катта савдогар номли оламда маъруф Олимжонбой. Бу кишидан, хусус [ан], бир яхши ўғли жойнишини қолубдур, номлари Мулло Солиҳжонбой. Яхши, ҳаммага ниҳоятсиз мақбулият топган, кўп маърифату машҳур бўлган, саховатпеша ва фуқаро халқига мурувватли. Қирқ-эллик минг сўм пули мусулмонларга сарф бўлса, гўшаи хотирга келмайдургон, турфа сахий ва хушатвор, бева-бечораларга кўп закот ва эҳсон қилгувчи, аммо ўзи кўп донишманди пурдон кишидур. Сухан (сўз) марказида ҳайрон бўлган аҳли тужжор ва аҳли қаламларни йўллагувчи, йўлга солувчи одам бўлган эканлар. Ҳатто, бизларни бир кўриб дафъатан инъомидан сарафроз (инъомларидан миннатдор ва рози) қилган эди. Хўқандда доимо ва фазилатшиор ва ҳар хил ақобирларга хўб мақбул бўлган экан. Бир соат суҳбатда ўтириб мазмун олдим, хўб афлотунтабъ киши эканлигини имтиҳон қилиб эдим. Шундай беҳбуд киши саломатлигини тиламоқ яхшидур, чунки омман халойиқ бошига мабодо бирор мушкул тушур бўлса, ўз мусулмонларини ҳар жойда қўллаб, мадад бернишга влдасидан чиқадиган мартабадаги одам эканини омман халойиқ сўзлайдилар.

Яна кўрган ва яхшилардан эшитганим холис ахбор шулки, Эски Марғилондаги Янги каноп бозорига ва истансадан келадиган йўлнинг катта ва мисли Искобилуф шаҳри кўчасидек [кенг] қилинур, деб фармойиш бўлинган жиҳатидан кўчанинг икки юзидаги фуқароларнинг эшик (ховли)ларидан тўрт газ¹⁸⁷дан ўлчаб олдилар. Сана 1900 инчи масиҳо йили март ойида

иш бошланди ва жами тўрт-беш парча тўрасимонлар ҳам унга қўшилди...

Мани бечора ҳаммадан кам ва ўз шикасталигим ва ажзу қусуримни (ожизлик ва камчиликларимни) баёни таҳрир қиламан ва ҳеч бир одамдан заррача мавқеим бўлмас. Кишининг озорига ҳеч вақт журъат қилмадим, ғарибу бечора, ожизларга бир тарафдан қусур ва зарар етадиган вақтда, шундай бечораларга қўшилиб бирга йиғлаб тураман ва мани койитса, ҳеч ким манга бу ишни [манъ] қилмайди. Валекин кишига мулозамат қилмоққа қўлим тегмайди ва таклиф қилмоққа яна қўлим етмайди, тартиб билан такаллум ва сўзламоққа кўнглим ёр бермайди. Шундоғ феъллик кишини замона сийламайди.

Мўмину мусулмон бўлсангиз ва бу китобимни мабодо кўрсангиз, ҳаққимга бир дуоини хайр билан ёд қилсангиз, Оллоҳ хайрингизни берсин, омин ё Рабб ул-оламин.

ИЗОҲЛАР

1. Худоёрхон ибн Шералихон уч маротаба тахтга кўтарилган. Дастлаб 14 ёшида 1261 (мелодий 1845) йилда Мусулмонқул итотида давлатни бошқарган. Ўзининг мустақил биринчи ҳукмронлиги 1852-58 йиллар, иккинчи ҳукмронлиги 1862-63 йиллардир. Учинчи ҳукмронлиги 1865-75 йилларни ўз ичига олади. Рус ҳукумати уни Оренбургга сургун қилган. Худоёрхон ҳаж қилиш учун сургундан қочиб кетади. 1881 йили ҳаждан қайтаётганда Афғонистоннинг Каррух мавзесида вафот этади.

2. Қипчоқия — қипчоқлар, Фарғона вилоятидаги ўзбекларнинг энг катта уруғи. Хонлиқнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида фаол аралашиб келган этник гуруҳ.

3. Қирғизия — қирғизлар, Фарғона вилояти сиёсий ҳаётида фаол қатнашган.

4. Худойқулихон — Шоҳрухбий авлодларидан. 19 ёшли Худойқулихонни Сирдарё қирғоқларидаги Сарой қўрғонига қирғиз ва қипчоқлар хон қилиб кўтаради. Хон ўрнида турган Султон Сайид 1865 йили ўрислар босқинидан Бухорога қочиб кетганда, Худойқулихон 17 июндан 14 кун хонлик қилган ва давлат хазинасини олиб Қошғарга қочган. Мамлакатда тартибсизлик юз берган фурсатдан фойдаланиб, Бухоро амири ёрдамида Худоёрхон учинчи марта тахтга келади.

5. Ёқуббек — Бадавлат номи билан машҳур Муҳаммад Ёқуббек Пскентий бўлади. 1864 йилгача Қўқон хонлари хизматида бўлиб, 1864 йили Шарқий Туркистонда Хитой ҳукмронлигига қарши озодлик ҳаракатини бошқарган. Ёлтишаҳар давлатига асос солиб, 1877 йили вафот этган.

6. 1865 йилга келиб Россия Қўқон хонлигига тегишли Сирдарё бўйларидаги барча истеҳкомларни босиб олади. 1868 йилга қадар Тошкент, Хўжаанд, Ўратена, Жиззах, Самарқанд ҳам босиб олинди. Бу ҳудудлар асосида Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди.

7. Мулло Исо Авлиё — Худоёрхоннинг молия вазири бўлган (1865—75). 1876 йили февраль ойига келиб Қўқон хонлигини Россия қўшинлари тўлиқ босиб олгандан кейин, Исо Авлиё ҳийла билан қўлга олиниб, Россияга сургун этилади. (Батафсил қ. Об имуществе высланных на жительство в Россию мулла Иса Аулия и др. //ЎзРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 10408-жилд).

8. Насриддинбек — Худоёрхоннинг тўнғич ўғли. 1850 йилда

тутилган. 1875 йил Андижон кўзғолончилари Насриддинбекни Саритол қишлоғида Худоёрхон ўрнига хон деб эълон қилган. Қўқон хонлиги босиб олинганидан кейин Насриддинхон Русиянинг Владимир губерниясига юборилган.

9. Урмонбек — Худоёрхоннинг ўгли бўлиб, балогатга етмай вафот этган.

10. Маллахон — Шералихон ўгли. Хонликда ўзаро урушлар кучайиб кетиши натижасида қиччоқ ва қирғиз жамоалари Маллахонни 1858 йил 13 ноябрда хон этиб эълон қилганлар. 1859—60 йилларда Маллахон Бухоро амирлигига тобе бўлган Жиззахни эгаллаб олди. 1861 йилда Бухоро қўшинлари Уратенагача бўлган ерларни қайта босиб олди. Лекин Шахрисабз беклигининг қўллаб-қувватлаши туфайли Зомин ва Жиззах яна Маллахон томонидан хонликка қўшиб олинди.

1861 йили Маллахон рус қўшинларига қарши кураш учун Тошкентга келади, етарли машқ кўрган ва яхши қуролланган ўрис қўшинларига қарши зарба беролмайди. Куч йиғиш мақсадида орқага қайтади.

Ибротнинг ёзишича “Фарғона ва Туркистон хонларидан икки киши фуқаро ва дину миллат учун ҳарақат қилган эди. Бирини (Алиқули) амирлашкар ва бирини марҳум Маллахон. Тўнлар қўйдуруб, милтиқлар ясаб, қорхоналар қилиб тўнлар узрасига кумушлар билан ёзувлар ёзиб, яхши диққат этган эди” (Иброт. Тарихи Фарғона, — Т., 1991, 308-б.).

Бу даврда Худоёрхон Бухоро амира ёрдамида Маллахонга қарши курашиб Зоминни эгаллаган.

1862 йил 25 февралда Маллахон суиқасд натижасида ўлдирилади. У хонлик тахтида 3 йилу 4 ой ҳукмронлик қилган.

11. Сайид Муҳаммад Султон — Худоёрхоннинг иккинчи марта тахтдан кетганида 1863 йил июнь ойида Алиқули амирлашкар ёрдами билан тахтга чиққан. 1865 йилгача хонлик қилган. Ўрислар Оқмачитни эгаллаб олгач, 29 июлда Сайид Султон Бухорога ўтиб кетган. 1868 йили Қўқонга қайтаётганда ўлдирилган.

12. Даҳман Шохон — Қўқондаги хонлар дафн этиладиган авлодий қабристон.

13. Ислонбул — Истанбул, собиқ Константинополь. Туркия давлатининг йирик шаҳарларидан.

14. Султон Муродбек — Худоёрхоннинг укаси бўлиб, Худоёрхон уни Марғилонга ҳоким этиб тайинлаган эди. 1873 йили Тошкент атрофидаги қозоқлар кўзғолон кўтарганда (қ. 22-б.) Султон Муродбекни Дўстмухаммад додхоҳ билан сафарбар этиб, кўзғолонни бостиради. 1873 йили Худоёрхоннинг “марҳум мерос” фармойишидан кейин яна кўзғолон кўтарилди. Шунда Абдурахмон офтобачи Мулло Исо Авлиё билан тил бириктириб, Султон Муродбекни қиччоқларга топиширишга ваъда беради ва Султон

Муродбекни Иккисувга юборишади. Улар Султон Муродбекни хон кўтармоққа ваъда қиладилар. Ўзаро урушлар авж олгач, Султон Муродбек Қўқонга борганда, фуқаролар уни ушлаб Пўлатхонга топширадилар. У Пўлатхон буйруғи билан Асакадаги катта қабристонга олиб бориб ўлдирилади.

15. Мусулмонқул — асли қипчоқларнинг қулон уруғидан бўлган давлат арбоби. Мусулмонқул бошчилигидаги қипчоқлар Қўқонни босиб олгач, у икки ҳафта ҳокимлик қилган Муродхонни ўлдириб, Худоёрхонни хон деб эълон қилади. Шунда Мусулмонқул қизини Худоёрхонга бериб, оталиқ унводини олади. 1847 йили у мансабидан олинади, лекин кўп ўтмай яна мингбоши бўлиб олиб, Уратепани Қўқонга тобе қилади. 1849 йили Мусулмонқул яна мингбошиликдан туширилиб, аввал Чустга, кейин Андижонга ҳоким этиб юборилади. У куч йиғиб Қўқонга ҳужуми оқибатида душманлари Тошкентга қочиб, вазирлик лавозимини эгаллайди. Худоёрхон ва унинг яқинлари бирлашиб, Мусулмонқул билан бўлган иккинчи жангда ғалаба қозонади ва қўлга тушган Мусулмонқул Пўлчибек додхоҳ бошчилигида Қўқонга келтирилади. У ўрдада ёғочдан қурилган ўн газ баландликдаги саҳнада уч кун эртадан кечгача ушланиб, кечалари зиндонда сақланади; якшанба кuni ҳижрий 1268 йили муҳаррам ойининг 19 кuni (милодий 1852 йил 15 октябрда) Қўй бозорида осиб ўлдирилади.

16. Мулло Абдураҳмон — Мусулмонқулнинг ўғли. Худоёрхон хизматида офтобачи бўлиб хоннинг ювинини ва таҳорати вақтида хизмат қилган. Худоёрхон уни 1873 йили қирғизларнинг Маъмур Мундуз қўзғолонини бостириш учун юборган. Отасининг қасдини олиш мақсади Абдураҳмонни қўзғолончиларга яқинлаштирган. Абдураҳмон Худоёрхонга қарши яширин қўзғолон тайёрлайди. Олой қирғизлари Назарбек деган кимсани хон этиб сайлади, лекин қўзғолон Худоёрхон томонидан бостирилди.

1875 йили Худоёрхон Тошкентга қараб қочади. Насриддинбек хон қилиб кўтаришганда, Абдураҳмон аҳолини ўрисларга қарши қўйди. Маҳрам яқинида Офтобачи қўшини ўрислар томонидан тор-мор этилди. Рус генерали Скобелев ҳийла ва найранг билан Абдураҳмон офтобачини Асака ва Андижон орасида қўлга туширди. Офтобачи муҳаррам ойининг 20-кuni Русиянинг Екатеринбург губерниясига яқинлари билан сургун қилинди. Чор ҳукуматининг руҳсати билан Абдураҳмон Маккани зиёрат қилишга кетганлиги ҳақида архивларда маълумотлар мавжуд.

17. Улугнаҳр — Фарғонадаги канал. Худоёрхон даврида ҳижрий 1286 (милодий 1869—70) йили қазиб тугалланган.

18. Ясовул — саройдаги ва қўшида кичик мансаб.

19. Ботурбоши, баҳодурбоши — Қўқон хонлигида беш юз нафардан кўп даста ёки тўп бошчиси. Вилоятларда эса ботир-

боши ҳарбий ва қўшин ишларига, шунингдек, сув чиқариш ва ободончилик ишларига масъул бўлган.

20. Асака — Андижон вилоятидаги шаҳар. XVIII асрда Шаҳрихонсой ариғининг ўтказилиши Асака ривожланишида муҳим воқеа бўлди. Фарғона водийсини Русия босиб олгандан сўнг, 1888 йили темир йўл қурилиши натижасида янги шаҳарча пайдо бўлди. Бугунги кунда Асака — Ўзбекистон Республикасининг ривожланаётган саноат шаҳри. Асака шаҳри — туман маркази.

21. Сипоҳ — аскар, сарбоз.

22. “Маҳруми мерос” ёки “васиқа баробар” — 1873 йили Худоёрхон чиқарган меросдан маҳрум деган буйруқ. Худоёрхон 45 ёшга киргани муносабати билан шу давргача қилинган васиқаларни бекор қилиб, одамлар меросига ўзини ҳам қўшиб, бир қисmini тортиб олади. Шундан халқ норозилиги кучайиб кетади.

23. Марғилон шаҳри XVIII асрда Қўқон хонлигига тобе бўлиб, Марғилон беклигининг асосий шаҳри ҳисобланган. Духоба ва олча тўқийдиган корхоналар сони кўп бўлган. Бухоро амири билан ховлик ўртасидаги кураш кескинлашганлиги сабабли XIX асрнинг 40-йилларида шаҳар атрофида баланд қўрғонлар қурила бошланди. Қўрғоннинг Қўқон, Андижон ва Хўжаңд йўллариغا чиқадиган дарвозалари бўлган.

24. Андижон — «аввалда Андигон бўлиб, арабча олганда Андижон бўлур, “кофи форсий”, арабда “жим” ўқилур. Андигон “апдлар” даган сўз. Анда турклар уруғининг ўзбекларини айтур. Андижон араблар қўлига ўтмасдан олдин ҳам бор эди. “Қутадғу билик” да ёзибдурларким, Ўғузхон Тошқанд ва Сарёмни ўзи қамал қилди. Туркистон ва Андижон тарафга ўғлонларини юборди. Ўғузхон замонида Андижон шаҳри машҳур экан... Андижонни ободлигини билмак бўлган киши “Бобурнома” тарихини кўрса билур», — деб ёзган Ибрат “Тарихи Фарғона”да.

Андижонни 1875 йили рус мустамлакачилари босиб олдилар. Ҳозирда Андижон вилоятининг маркази.

25. Ўш шаҳри IX—X асрларда сомониёлар давлати, X—XII асрларда қорахонийлар давлати таркибига кирган. XIII асрда мўғуллар истилоси натижасида харобага айланган. XIV асрда Темур шаҳарни қайта тиклаган. XVII асрда Қўқон хонлиги таркибида, савдо марказларидан бўлган. 1876 йили Русия томонидан босиб олинди. Ўш ҳозир Қирғизистон ҳудудида.

26. Наманган — 1842—45 йилларда атрофи баланд деворлар билан ўралган шаҳар. Қўқон хонлигининг сўнгги кунларигача Наманган беклар қароргоҳи бўлган.

Ҳозирда Наманган вилоятининг маркази.

27. 1873 йили маҳаллий ҳокимлар жабри натижасида қирғиз-қипчоқлар бош кўтардилар. 1873—75 йиллари Ўзганд ва Ўшда

қўзғолонга Маъмур Мирганиев раҳбарлик қилган. Уларга қарши 2 марта Султон Мурадбек юриш қилиб, қаттиқ жазо беради. 3-маротаба Худоёрхон Абдураҳмон офтобачи ва Исо Авлиёни юборди. Маъмур ўрисларга асир тушганда Худоёрхон илтимоси билан Тўқмоқ вилоятига сургун этилди. Лекин у 1878 йили Етимхонга амирлашкар бўлиб, ўрислар ҳукуматига яна қарши чиқади. Туркистон генерал-губернатори Кауфман буйруғи билан Андижонда 1879 йил 25 январда дорга осилган (ЎзРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 275-йигма жилд, 17—28-в.).

28. Фўлодхон (Пўлатхон) — ўзаро тахт талашиншлар натижасида кўтарилган хон. Халқ норозиликларидан фойдаланиб қирғиз феодал зодагонлари ҳокимиятни қўлга олишга ҳаракат қилдилар. Қирғизлар Бухорода яшаётган Мурадхоннинг ўғли Пўлатхон олдига бориб хон бўлишини таклиф қилдилар. Пўлатхон улар таклифини қабул қилмади. Тошкентлик бой Мулла Абдулмўминнинг маслаҳати билан Намданак деган жойдаги нос-фуруш Мулло Исоқ Ҳасан ўғли Пўлатни Чустга келтириб, уни 1873 йили Пўлатхон номи билан хон кўтардилар. Пўлатхон 1876 йил 1 мартада Марғилон шаҳрида дорга осиб ўлдирилган (ЎзРМДА, II—19-фонд, 1-рўйхат, 30-йигма жилд).

29. Офтобачи — қ. 16-изоҳ.

30. Сартня — XIX—XX аср бошида маҳаллий ўтроқ ўзбек ва тожик аҳолисининг номи. Сартлар қадимдан шаҳар ва қишлоқларда яшаб, деҳқончилик, савдо ва ҳунармандчилик билан шугулланиб келган.

31. Амирлашкар — Қўқон хонлиги даврида жорий бўлган олий мансаб. Ҳарбий вазир қаторида бўлиб, ҳукуматнинг ҳамма ишларига, чунончи хорижий ишларига ҳам тамоман дахлдор бўлган.

32. Синоҳсолор — лапикарбоши, амирлашкар.

33. Понсод (понсодбоши) — Қўқон хонлигидаги ҳарбий унвон, беш юз нафар аскардан иборат гуруҳнинг раҳбари.

34. Хўжанд — шаҳар, ҳозирда Тожикистон Республикасига қарашли Ленинобод вилоятининг маркази.

35. XIX—XX аср бошларида ҳам Тошкент энг муҳим маъмурий, иқтисодий ва маданий марказлардан бўлган.

36. Яримподшо — Туркистон генерал-губернаторларининг маҳаллий аҳоли ўртасидаги номи.

37. Оқподшо — ўрис подшоларининг Туркистон аҳолиси орасидаги номи.

38. Кауфман Константин Петрович (1818—82) — Туркистон генерал-губернатори (1867-82). У Бухоро амирлиги (1868), Хива хонлиги (1873) ва Қўқон хонлигини Русия империясига (1876) қўшиб олишда қатнашган. У Туркистония мустамлака асора-

тида сақлашга, уни Русиянинг хом ашё базасига айлаштиришга астойдил хизмат қилган.

39. Скобелев Михаил Дмитриевич (1843-82)—ўрис ҳарбий кўмондони, генерал-адъютант. Хива юриши (1873)да, Қўқон қўзғолонини (1873—1876) бостиришда иштирок этган. 1876—77 йили Фарғона области ҳарбий губернатори, Марказий Осиёда чор ҳукуматининг мустамлака сиёсатини юритган. Русия—Туркия уруши (1877—78)да қатнашган. Фарғона шаҳри 1907—24 йилларда М. Д. Скобелев номи билан аталган.

40. Муаллиф адашган. Калпаковский 1882 йилда Туркистон генерал-губернатори вазифасини вақтинча бажарган эди.

41. Оқ кигизга солиб хон кўтарини — туркий халқларда хонларни тахтга ўтқазиб маросими. Хонликка тавланган хон, бек, амир ёки шахзода оқ кигизга солиниб, тўрт бурчагидан энг нуфузли уруғ, аймоқ намоёндалари ва энг эътиборли мансабдор шахслар кўтариб тахтга ўтқазган.

42. Додхоҳ — Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида аризалар, шикоятларни амир, хонга етказиб, жавобини шикоятчиларга қайтарувчи, мамлакатда жамоат тартибини назорат қилувчи амалдор.

43. Алиқули — баъзи манбаларда Алимқули, Олимқули ва Олимқул. Унинг асл исми Алиқули эканлигини қўлимиздаги унинг муҳрининг нақши туширилган иноятинома тасдиқлайди. У Ҳусайнбий Ўтарчи ўғли бўлиб, Андижон атрофида 1830 йили туғилган. Султон Сайидхон ибн Маллахон уни 1863 йили август ойида амир ул-умаро мансабига тайинлаган. Алиқули энг олий амирлашқар сифатида чор истилоси арафасида хонликда тартиб ўрнатиб, русларга қарши ҳаракатларни бошқарган. Алиқули 1865 йили май ойида Ташкент ҳимоясида ҳалок бўлган. Туркистон халқлари озодлик ҳаракати тарихида халқ қаҳрамони сифатида машҳур. Унинг ҳаёти ва фаолияти маҳаллий манбаларда кенг ёритилган. [Алиқули ҳақида кенгроқ маълумот учун изоҳлар сўнгидаги (106-б.) * белгилли мақолага қ.]:

44. Қаноатшоҳ — Қалли Қаноат номи билан машҳур бўлган Қўқон атолиқи. Маллахон даврида (1857—63) Туркистон ҳокими. Асли Қоратегиндан. Қаноатшоҳ Бухоро амири томонидан 1862 йил қатл қилинган.

45. Парвоначи — унвон, бошқа унвонларнинг эгаларига ҳам берилган. Унинг эгаси ўзини хонга содиқлигидан фойдаланиб, хат ва аризаларни саройга олиб кириб, у ердан жавобини олиб чиқар эди.

46. Жўрабек — Шаҳрисабз ҳокими. Самарқанд мудофаасида фаол қатнашган лашкарбоши. 1870 йили ўрислар билан жангда енгилиб, Фарғонага келади. Худоёрхон уни қўлга олиб, русларга топширди. 1875—76 йилларда Жўрабек Қўқон истилосида ўрис-

лар томонида қатпашган. 1906 йили Тошкент Қорасувидаги боғи-
да ўлдирилган.

47. Ермасжид — мавзенинг номи.

48. Қўрғонтепа — ҳозир Андижон вилоятидаги туман мар-
кази.

49. Ерлиқ — ёзма буйруқ, кўрсатма, фармон.

50. Мирзобоши — мирзолар бошлиғи.

51. Хазиначи — хазинанинг кириш-чиқим ҳисоб-китобида жа-
вобгар шахс.

52. Мирзо — хонлик даврида хат, ҳисоб-китоб ишлари билан
шуғулланган. Чор маъмурияти томонидан ҳам ишга жалб этил-
ган.

53. Лакпули — жарима, контрибуция. Бир лак 100 минг.
Ўрис мустамлакачилари уларга қарши курашганлардан олган
жарима маҳаллий аҳоли ўртасида «лакпули» деб юритилган.

54. Галаён пули — қўзғолончи Фарғона аҳолисида 1876 йил
ундириб олинган жарима пули.

55. Валихон тўра — Фарғона хўжаларининг намоёндалари-
дан. Шарқий Туркистондан Марғилонга келиб яшаган вақтида
ўрислар ҳужуми ва Пўлатхон қўзғолонига қарши ҳаракатни бош-
қарган. 1876 йили Россияга сургун этилган.

56. Эшик оғаси (чехра оғаси) — эшик олдидаги соқчи, пос-
бон, хон маҳрамлари ва соқчи-мулозимларининг сардори.

57. Юзбоши — ҳарбий-маъмурий унвон, юз кишилик даста
бошлиғи. Юзбоши йилига 80 пуд буғдой, 240 пуд жўхори (от-
лари учун), кимхоб чопон, саяла, тўшак (ёки уч тилла), этик,
пўстив, тўн—чакмон, 2 қўй, чой (икки қадоқ), оқ (кўк) чой ва
ҳар ойи 1 тиллаю 4 танга пул, яъни бир йилда жами 36 тил-
лага тенг маош олган.

58. Қўрбоши — қўрхона, яъни қурол-аслаҳа, яроқ, тўп ясаш
шохобчаларининг бошлиғи. Хон ва мингбошига иттифоқ қилган.
Худоёрхоннинг сўнгги хонлик даври (1866—75)да қўрбоши қўр-
хона, милтиқхоналарга бошчилик қилиб, хон ашё топиб келиш-
дан тортиб, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни хон қа-
рорига биноан тарқатиш жараёнига жавобгар бўлган.

59. Қозикалон пойтахт ва вилоят марказларидаги қозилар-
нинг ва қозихона ишларининг устидан назорат қилиб турган.
Қозикалон йилига 800 ботмон ғалла ва 1200 танга пул олган.

60. Қози аскар — қўшин қозиси.

61. Қози ул-қуззот — қозилар қозиси (яъни Адлия вазири).

62. Қози раис — аскарлар муфтиси берган фатволарнинг қў-
шни ичида ижро этилиши устидан назорат қилган.

63. Файзобод — Фарғона вилояти Олтиариқ туманига қа-
рашли қишлоқ.

64. Мавлавий Чўбин — Худоёрхоннинг учинчи хонлиги дав-

рида (1865—75) Қўқонда яшаган аллома. 1875 йили оломонни ўрда талон-торожидан тўхтатмоқчи бўлганда ўлдирилган.

65. Ипоятнома — хон томонидан бериладиган ҳужжат, марҳаматнома.

66. Мударрис — мадрасада дарс берувчи, уламоларнинг илмий даражалари.

67. Учқўрғон — шаҳар, ҳозирда Наманган вилояти. Учқўрғон туманининг маркази.

68. Тўқайтепа Қўқон шаҳрида 16 км узоқликда.

69. Илмий адабиётларда маҳаллий аҳолидан сон-саноқсиз қариялар, хотин-халаж, бола-чақалар ўлган дейилади. Рус ҳарбий қўшинларидан эса ҳалок бўлганлар ва жароҳат олганлар сонини 66 киши деб кўрсатилган (Бобобеков Х. Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII—XIX вв.).—Т., 1990, 94-б.).

70. 7-, 16-изоҳга қ.

71. Асака рус қўшинлари томонидан 1876 йил 3—17 январьда босиб олинган.

72. Қоратегин ҳукумати — Қоратегин, Дарзоз, Бадахшон ерларини бошқарган ҳокимлик. Ҳокими Бухоро амири томонидан тайинланса-да, у, асосан, Қўқон хонларининг таъсир доирасида бўлган.

73. Мингбоши — ҳарбий унвон ва мансаб, мўғуллар истилоси давридан мавжуд (уларда тимчи). Минг нафар аскарнинг бошлиғи, маъмур сифатида минг нафар отлиқ аскар берадиган мулкнинг ҳокими. Ҳарбий юришлар вақтида қўшинни бошқариб, лашкарбоши унвонини олган. Бу унвоннинг эгаси вазирликка даъвогарлик ҳуқуқига эга бўлган. Қўқон хони Шералихон даври (1842—44) да мингбоши амали юқори даражадаги вазифага айланган. Машҳур мингбошилар — Муҳаммад Юсуф, Шодибой, Мусулмонқули қипчоқ, Муҳаммад Дигёр, Мулло Холбек, Мирзо Аҳмад, Ниёз Муҳаммад, Алиқули, Абдурахмон Мусулмонқули ўғли ва бошқалар бўлган.

74. Балиқчи — Андижон вилоятига қарашли туман маркази.

75. Шаҳрихон — Андижон вилоятидаги Умархон даврида барпо этилган (1814—18) шаҳар. Вилоятнинг жануби-ғарбида, Фарғона водийсининг жануби-шарқида. Шаҳрихонсойнинг ҳар иккала соҳилида жойлашган, шарқий ва жанубий томонларидан катта Фарғона канали оқиб ўтади. Ҳозирда Шаҳрихон туманининг маркази.

76. Бекчурин — Мир Юсуф Мирсолиҳович — капитан. 1874 йили Чуст участкаси бошлиғи, 1876—78 йилларда Марғилон уезди ҳокими. Маҳаллий аҳоли назарида яхши хизмат қилган рус маъмурларидан (ЎзРМДА, 4-китоб, И—19-фонд, 1-рўйхат, 10187-ийғма жилд, 1—6-в.; 529-ийғма жилд, 1-а, б в).

77. Уезд — Россияда ва 1929 йилгача собиқ СССРда губерна таркибидаги маъмурий-ҳудудий бирлик.

78. 76-изоҳга қ.

79. Маҳаллий тили билган рус маъмури 50 сўм (рубль), рус мирзоси 30 сўм, осиелик мирзо 20 сўм миқдорда маош олган (ЎзРМДА, И—1-фонд, 1-рўйхат, 224-йигма жилд, 14-в.).

80. Семёнов — архив ҳужжатларида Смирнов (ЎзРМДА, И—1-фонд, 11-рўйхат, 14-йигма жилд).

81. Риштон — ҳозир Фарғона вилоятидаги туман. Шимолдан Бағдод, жануби-шарқдан Олтиариқ, ғарбдан Ўзбекистон тумани, жанубдан Қирғизистон билан чегарадош.

82. Андижонга Смирнов, Қўқонга Нагантинков, Ушга капитан Ресийна, Наманганга Наливкин ҳоким этиб тайинланган. Андижонга ноиб этиб Арванитак, Қўқонга ноиб Десятков, Ушга ёрдамчи ноиб Иванов тайин қилинган эди.

83. Областной маҳкама — вилоят маъмуриятининг девонхонаси.

84. Акбаралибек ва Сайидмавлонбек — Султон Муҳаммад Муродбековнинг ўғиллари, улардан ташқари Саид Муҳаммад Сиддиқбек, Саид Абдулазизбек, Саид Аҳмадбек, Саид Муҳаммад Солиҳбек, Ҳайдар Муҳаммадбек деган ўғиллари ҳам бўлган.

85. Фўлодхон 1876 йил 1 мартада Марғилон шаҳрида дорга осиб ўлдирилган.

86. Истанбул уруши — яъни 1877—78 йиллардаги рус-турк уруши.

87. Абрамуф — генерал-лейтенант Александр Константинович Абрамов. Фарғона вилояти ҳарбий губернатори (1877—80). Пишпек, Авлиёота, Чимкент, Тошкент шаҳарларини босиб олишда жонбозлик кўрсатган (ЎзРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 1041-йигма жилд, 1—8-в.).

88. 1876 йили қадимий Марғилонга яқин Ермозор ва Чим қишлоқ ерлари ўрнида янги шаҳар қурилиб, номи Янги Марғилон бўлди. Янги Марғилон вилоят марказига айланди. 1907—24 йилларда Скобелев деб помланган.

89. Хирож — асосий ер солиғи. Экилган дон маҳсулотларидан олинган. Серҳосил суғориладиган ерлардан олинган ҳосилнинг 1/5 қисми, даламикор ерлардан 1/10 қисми ҳажмида бўлган.

90. Яъни ерни ўлчаб солиқни пул билан тўлаш жорий этилди.

91. Русия ўлкани босиб олгандан кейин ерли аҳолини бошқаришда баъзи маҳаллий идора амалларини сақлаган эди. Қозилық суди ва мингбошилик шу жумладандир. 1889 йил янги қонун билан бу тартиб янада мустаҳкамланди.

92. Аълам — илмий мартаба, олимларнинг олими.

93. Муфти — турли масалалар бўйича тўғри қарор чиқариш учун фатво, хулоса берувчи олим.

94. Олампён — қозихона, девонхона ва бошқа баъзи маҳкамаларнинг оддий хизматчиси.

95. Шиговул — элчи ва чопарларни хон ҳузурига бошлаб киредиган шахс. Қўқонда шиговул мансабида бўлган зотларнинг вазифалари эса кенг бўлиб, вилоят ва ҳарбий ишларга ҳам дахлдор бўлган.

96. Имом ва имом хатиб — масжид имомининг диний унвони, жума намозларда хутба ўқиб, амри маъруф қиладиган аллома.

97. Охунд — диний унвонлардан бўлиб, билимли ва мадрасада ўқиб, ўқиш давомида дарс бериш жараёнига, вақф мулки идорасига аралашиб юрган толиби илм.

98. Имтиҳон, асосан, ушрдан маош оладиган муллалардан «Ҳидоя», «Далойл», «Китоби никоҳ» ва бошқа шарият асослари баён этилган асарлар асосида олинган.

99. Хирожу таноб ва закот — солиқ турлари. Таноб пули — ердан олинадиган маҳсулот (сабзаёт экивлари)нинг солиқ учун тўлайдиган қисми.

1883 йилги архив маълумотларига кўра Чуст уезди ва Ашт волостида 19 танобга (1 таноби шаръий — 60×60 газ—3600 кв қадам бўлган) қовун экилиб, у ердан 19 сўм, Бабодархонда 5 таноб ерга экилган бедадан 5 сўм 37 тийин солиқ олинган (ЎзРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 23159-йиғма жилд, 2—4-в.).

Закот — молу мулк (ва чорва)нинг 1/40 ҳажмида тўланадиган солиқ. Закот хон амалдори меҳтар бошчилигида закотчи, жарчибоши ва саркор томонидан йиғилган.

100. 1877 йил 28 сентябрида Марғилон уезди бошлиғи Бекчурин давлат даромадидан ўз мақсади учун фойдаланганликда айбланган. Сибирга сургун қилинган (ЎзРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 529-йиғма жилд, 1-о,б в.).

Бизнинг тахминимизча, у туҳмат қурбони бўлган.

101. Арванстаки Николай Александрович — Марғилон уездининг ҳокими (1877—78).

102. Медицинский Виктор Юльенович — полковник, 1867 йили Авлиёта уезди бошлиғи, 1869 йили Тошкент шаҳри бошлиғи, 1878 йили Марғилон уезди бошлиғи, 1879 йили Фаргона вилояти ҳарбий губернатори ёрдамчиси, Фаргона области бошқаруви раиси.

103. Алексеев Владимир Михайлович — 1875 йили Чимён уезди, 1878 йили Марғилон уезди бошлиғига ёрдамчи, 1879 йили Марғилон уезди бошқарувчиси.

104. Волость — уезд таркибига кирган қуйи маъмурий ҳудудий бўлима. Туркистон аҳолиси бўлиб, вўлис деб юритган.

Туркистон генерал-губернаторлиги 5 та вилоят, 27 уезд ва 603 та волостга бўлинган эди. Ҳар бир волостга ўрта ҳисобда 16 жой (қишлоқ, шаҳар) ва 1725 та хўжалик тўғри келган. Волостлар 1926 йилги иқтисодий-маъмурий районлаштиришга қадар сақланиб турган.

105. Депортация — баъзи мамлакатларда «ижтимоий хавфли» кишиларни (суд йўли билан ёки маъмурий тартибда) доимий яшаш жойидан ҳайдаш ёки бадарга қилиш. Депортация қилинган шахс белгиланган ерда яшашга мажбур, ўз ихтиёри билан бир жойдан бошқа жойга ўтиши ман қилинади.

106. Лбохта (авахта) — гауптвахтанинг қисқартирилган варианты, зиндон, қамоқхона.

107. Землемер — ер ўлчовчи.

108. Вақфинома — мулк эгалари ўз ер-суви, хўжалик бинолари ва даромад келтирадиган бошқа мулкларни диний муассасалар (мечит, мадраса) ҳамда айрим руҳонийлар (эшон, муфтий) сўфийлик жамоалари измига ихтиёрий равишда ўтказилганлиги тўғрисидаги ҳужжат. Вақфиномада мулкнинг вақфга ўтказилиш сабаби, мулк эгасининг номи, вақф ёзилган мулкнинг мутавалли (бошқарувчи)си, вақф мулкидан фойдаланиш тартиби, гувоҳлар аниқ кўрсатилган. Вақфинома қози тасдиғидан кейин юридик кучга кирган.

109. Амин — амалдор, бозордаги тарози ва олди-сотди амалларини шарият асосларида назорат қилган.

110. Фарғона вилояти ер солиғи бўлими бошлиғи майор Ястрежемский ўрнидан бекор бўлгандан кейин, мазкур лавозимга 1879 йилда Марғилон уездининг бошлиғи полковник Мединский, кейин штабс-капитан Алексеев вақтинча тайинланган.

111. 1889 йилнинг 15 мартда бўлган жинсий ишни Фарғона вилоят Назорат Палатаси 1889 йил 7 майда кўриб чиққан. Капитан Алексеев, поручик Зобусов, волость бошқарувчиси Бакибоев ва закотчи Раҳимовлардан етказилган зарарлари ҳисобига 2799 сўм 72 тийин маблағ ундириб олинган ва уларга жазо берилиб, Сибирга сургун қилинган.

112. Дейбнир 1889 йилда яна Марғилон уездига ҳоким бўлиб келади.

113. Чор мустамакати даврида Туркистон савдогарлари ҳам бойликларига кўра даражаларга бўлинган эдилар — муҳ.

114. Яков Мартёмякович Иванов — капитан, 1879 йили Наманган уезди бошлиғига ёрдамчи, 1880 йил январидан Марғилон уездида кичик ноиб, март ойидан катта ноиб, 1887 йилда Марғилон уездига бошлиқ ёрдамчиси, 1888 йили Қўқон уезди бошлиғи ёрдамчиси.

115. Крамчовский ҳақида маълумотлар топилмади.

116. Черняев Михаил Григорьевич (1828—98) — рус ҳарбий

босқинчиларидан, генерал-лейтенант. 1865 йили Қўқон хонлигига қарашли Авлиёота, Чимкент ва Тошкентни босиб олган. 1865—66 йилда Туркистон вилояти ҳарбий губернатори, 1882—84 йилларда Туркистон генерал-губернатори.

117. Фарғона ҳарбий губернатори Иванов (??) 1879 йил 4 августидан иш бошлаган.

118. Задонский (Марғилон ҳокимининг иккинчи ноиб) ҳақида маълумотлар топа олмадик.

119. Водил — Фарғона вилояти, Фарғона туманига қарашли қишлоқ.

120. Всеволод Иванович Томич — 1884 йил октябрдан 1893 йил 24 февралигача Марғилон уездининг бошлиғи.

121. Васиқа — кеп маънода ҳуқуқий ҳужжат, тор маънода хусусий актни билдиради.

122. 1885 йили Х. С. Хўжаев биринчи бўлиб Марғилонда пахта заводи қурдирган.

123. Алвизи тўра — Иокима Алоизи француз бўлиб, 1860 йил 2—14 сентябрида Россия ва Австрия ўртасидаги тузилган савдо шартномасига мувофиқ аввал Россияга, 1885 йилдан Тошкентга келган. 1893 йилда ипакчиликни ривожлантириш мақсадида бепул мактаб очган. Архив ҳужжатларида француз тилидаги хат ва шунингдек, ипакчиликни ривожлантириш масаласига оид француз маркази қоғозлар мавжуд.

124. Оқпиллол — Марғилон уездига қарашли қишлоқ номи. Фарангий Иокима Алоизи шу қишлоқда ҳам фаолият кўрсатган.

125. Пахта заводларини қурганига қарамай В. И. Томич айбланиб, 1893 йил 24 февралда ишдан озод қилинган. Кейин Москвага жўнаб кетган. Қўлимиздаги бир ҳужжатга кўра бир гуруҳ Марғилон аҳолиси 1893 йил 17 июнида Томични айбларидан кечишни ва ўз вазифасига тиклашни сўраб, Фарғона музофоти генерал-губернаторига арзнома ёзганлар Бу хатни «Тарихи Азийий» асари муаллифининг қаламига мансуб деб тахмин қиламиз.

126. Александр Ильичь Бряннов — капитан, 1876 йили Чуст уезди бошлиғига ёрдамчи, 1883 йили Уш уездида, 1885—87 йиллари Андижон уездида ишлаган, 1893—96 йиллари Марғилон уезди бошлиғи.

127. Дукчи Эшон Муҳаммад Али Собир ўғли — 1898 йилги Андижон қўзғолонининг ташкилотчиси. Шу йилнинг 2 июнида қатл этилган. Бу шахс ҳақида архивларда ва илмий асарларда маълумот кўп учрайди.

128. Қўзғолон кечаси, яъни 1898 йил 19 май.

129. Марҳамат — Андижон қўзғолони бостирилгандан кейин Миңгтепа атроф аҳолиси тақир ерларга кўчириб жойлаштирил-

ган ернинг номи. Бу ер гўёки подшо ушбу аҳолига мурувват қилиб, марҳамат кўрсатди деб, Марҳамат волости деб номланган. Яна 146-изоҳга қ.

130. Фарғона ҳарбий губернатори Капранов ҳақида маълумотлар учратмадик.

131. Фристуф (пристав) — бу ҳарбий лавозим бўлиб, уезд бошлиқларига аҳоли устидан назорат қилишда, солиқлар йиғишда ёрдам бериб турган.

132. Абулқаҳҳор мингбоши — Шомирзо додхоҳ ўғли, 1846 йилда туғилган. Мингтепа волостида мингбоши бўлган. Русларга садоқат билан хизмат қилган кишилардан.

133. Каретуф — Николай Порфирович Коцетов — полковник, 1875 йили Қўқон хонлигига юришларда иштирок этиб, Наманган уезд бошлиғи ёрдамчиси бўлиб иш бошлаган. 1885 йили Чуст уезди бошлиғи ёрдамчиси, 1888 йили Янги Маргилон полиция пристави, 1894 йили Қўқон уезди, 1895 йили Маргилон уезди, 1895 йилнинг сентябридан Наманган уезди бошлиғининг ёрдамчиси, 1898 йили Маргилон уезди бошлиғи, 1898—1901 йиллар Наманган уезди бошлиғи. 1901 йили Янги Маргилон уезди бошлиғи ўрнига Рудановский келгач, унга ёрдамчи бўлиб ишлаган.

134. Охунгон — Мулло Охунд 1836 йил туғилган. 1882 йили Файзобод мингбошиси этиб тайинланган.

135. «Тазкират ул-авлиё» — Фаридуддин Атторминг машҳур асари.

136. Асарнинг тўлиқ номи «Нафаҳот ул-унс мин ал-ҳазарот ил-қудс» бўлиб, муаллифи Абдурахмон Жомийдир.

137. Иршод — пир, муршиднинг ўз муридига берадиган панднасиҳати ва йўл-йўриғи.

138. Роҳи ҳақиқат — ҳақиқат йўли. Тасаввуфда сўфийнинг руҳий камолотга эришиш йўлларининг тўртинчи босқичи, «шахс сифатида тугаб» Худога етишиши, унга сингиб кетиши ва натижада абадийликка эришиши.

139. Тариқат — сўфийликда руҳий камолотга, Худога эришувнинг иккинчи босқичи.

140. Маърифат — тасаввуфда руҳий камолотнинг учинчи босқичи.

141. Соҳибн ҳол — сўфийнинг ўз сулуки ёки тариқатига хос бўлган ҳолларини ўзлаштириши ёки муайян ҳолатда бўлиши.

142. Сулуки ҳазрат Нақшбандия — Нақшбанд Баҳоуддин вал-ҳақ тариқати ва йўналишида бўлганлар.

143. А. И. Бряннов — Тошкент шаҳри ҳокими (1898—99).

144. Подполковник Ирданувский — яъни Рудановский. У 1901 йилдан Маргилон уезди бошлиғи бўлган.

145. Мингтепага қўзғоловдан сўнг 200 ўрис оиласи кўчириб келинган.

146. Мингтепага 200 ўрис оиласи жойлаштирилиб, у ерни обод қилиш режаси тузилиб, черков учун 10.000 кв сажень, бозор майдони учун 31.000 кв с., катта йўл учун 122.000 кв с. узунликда ер ажратилган, 70.000 кв с. йўллар қурилиши лойиҳаси ишлаб чиқилган. Черков учун 29.000 сўм, черков хизматларига 4.000 сўм, 80 ўқурчига мўлжалланган мактаб учун 8.000 сўм, даволаниш маскани учун (30 кишилик) 4.000 сўм, волост бошқармаси учун 2.000 сўм, шунингдек, ҳар бир кўчиб келган оила учун 100 сўмдан ёрдам нули (жами 20.000 сўм) берилган.

147. Пулицмейстер (полицимейстер) — полиция бошқарувчиси. Марғилонда полицмейстер — подполковник Сергей Владимирович Домбровский, муовин — Владимир Дмитриевич Михайлов, полиция пристави — Николай Васильевич Бухарин бўлган.

148. Арвантаки мухлис бўлган қози — бизнингча, Сафилтўда даҳаси қозиси Абдумалик уста Абдураимовдир. У 1890 йилги қозилар йиғилишида даҳада қози этиб тайинланган. Ёрдამчи қозиси Мулла Муҳаммад Қобил Абдусаломов бўлган.

149. Поччажонхўжа — Эшонтўра Поччажонов, Езёвон волостида қози ул-қуззот бўлган, кейинги йилларда Машҳад даҳасига қозилик қилган (ЎЗРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 2905-йиғма жилд).

150. Юнусалихўжа Саид Аҳмаджон Эски Марғилонда Қаландархона даҳаси қози ранси эди.

151. Хўжажонхўжа Низомиддинов — қози, Марғилоннинг Тошмозор даҳасида туғилган. Эски Марғилонда 100 таноиб шахсий ери бўлган. 1890 йил қозиликка сайлаш учун номзоди кўрсатилганда 55 ёшда бўлган. (Хўжажонхўжа авлодларига мансуб бўлган инвентюмалар нашрга тайёрловчилар қўлида сақланмоқда.)

152. Бузрукхўжа қози Исмомл махзум — Марғилоннинг Машҳад қисмида 1890 йили қози этиб сайланган.

153. Мулла Музаффархон, яъни Музаффархўжа Мансур Хожинов — Езёвонда қози ранси бўлган. Муаллиф кўрсатган вақтда Сафилтўдада қози бўлган бўлиши мумкин.

154. Мулло Шоҳ Умар, яъни Бобо Исабоев. Илгари Тошмозор даҳасида қози ранси, кейинчалик Езёвон қозиси бўлган.

155. Мулло Ҳошимхўжа эшон — архив ҳужжатида Эшонхўжа Ҳасан хожин деб ёзилган. Чимён волостида қози ул-қуззот бўлган.

156. Мулло Тўхтаназар аълам Муҳаммедов — илгари Эски Марғилондаги Машҳад даҳаси қози ранси бўлган.

157. Бобораҳим Машрабнинг шеърлари ва унинг «Мабдаи нур» асарини назарда тутилган бўлиши мумкин.

158. Бу ерда Рустам қахрамонликлари мадҳ этилган Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарини назарда тутилган.

159. Матида Қубо (Қува)да қозиликка сайланган кишининг номи кўрсатилмаган. Архив маълумотларига кўра Абдулқодир домулло Юсуфалиев деб тахмин қиламиз.

160. Ризоқул охунд Қува волостидан, Қўқондаги мадрасада таҳсил олган. Уша даврда 78 ёшда бўлган.

161. Мулло Абдулқодир махзум ҳожи Қува волостидан, Қўқондаги Султон Муродбек мадрасасида таҳсил кўрган. Уша даврда 35 ёшда бўлган.

162. Хўқанд хонлигига 1710 йилда асос солинган. 1876 йили Русия босиб олгандан кейин хонлик тугатилган.

163. Танга — пул бирлиги. 1 тилла танга шаръий вази 4,8 гр бўлиб, 1 тилла 19—20 кумуш танга қийматига тўғри келган. Қўқон хонлигининг 1 тилла тангаси рус пулининг 3 сўм 80 ти-йинига тўғри келган. Маҳаллий аҳоли кумушдан ишланган тангани «оқ танга», мисдан ишланган тангани «қора танга» деб юритган. Қора танга оқ танганинг 66 фоизига тўғри келган.

164. Ҳар қайси хоп чақа пул, баъзилари тилла пул чиқарган. Қўқон хони Муҳаммад Алихон ҳам оғирлиги 1 мисқол (3,6 гр) бўлган тилла танга зарб этган. У 1249 (милодий 1833—34) йили битилган васиқада «тиллоий аҳмарий аълоий Хўқандий, зарбий амир Муҳаммад Алихонни Гозий» номи билан қайд қилинган. Васиқа тарих фанлари номзоди З. Чориевда сақланмоқда.

165. Чекса — ўлчов бирлиги. Марказий Осиёда, хусусан, Қўқон хонлигида 1 чекса 11,5 фунтга тўғри келган (1 фунт — 400,12 гр).

166. Пайса — Ҳиндистон ва Афғонистонда пул бирлиги. Бу ерда танганинг майда пули ўришда келаяпти.

167. Йиди қурбон — мусулмонларнинг рамазон ойидан 70 кун ўтгандан кейин бўладиган қурбон ҳайити, яъни 10-аулҳижжа ойи қайд этилган мусулмонларнинг ҳайит байрами.

168. Силаи раҳм — ҳар бир мусулмон учун энг яқинларига, атрофдагиларга хайру саховат қилмоқ, мадад бермоқни англа-тувчи тушунча.

169. Худоёрхоннинг иккинчи ҳукмронлиги, яъни 1862—63 йиллар назарда тутилган.

170. Купец ва подрятчилар — савдогар ва пудратчилар.

171. Марғилон уезди бошлиғи ёрдамчисининг ёзган билди-ришномасида (1889 йили) 1 кг гуруч 40 тиён бўлганлиги кўрсатилган (ЎЗРМДА, И—19-фонд, 1-рўйхат, 36574-йингма жилд, 5—55-в.).

172. Урис дўхтири — капитан Германга Марғилон уездида нефть манбаларини қайта ишлаш учун рухсат берилган. Олти-ариқ ва Чимён дашт-қирларида қидирув иши олиб бориб, нефть борлигини аниқлаган.

173. Фарғона водийсида ака-ука Нобеллар 1870-йиллардан

бошлаб, асосан, Чимён. Мойбулоқ қишлоқларидан нефть маҳсулотларини олиш ва уни қайта ишлаш билан танишиб, ўлкага ўз сармояларини олиб келди. Биринчи жаҳон урушининг бошланиши билан нефть маҳсулотига эҳтиёж кескин ортиб борди. «Стандарт ойл», «Ройли Дойч», «Шели групп» сингари йирик компаниялар кириб келди (Жамолов Н. Нобел ва Туркистон. //Фан ва турмуш. 1998, № 1, 6—7-б.).

174. Ҳазрати Офоқхўжа — Шарқий Туркистонда фаолият кўрсатган Махдуми Аъзам — Хожа Аҳмад бинни Сайид Жалолиддиннинг авлодларида (1549 йили вафот этган). Офоқхўжа (XVII аср)дан Шарқий Туркистон ва Фарғонада фаолият кўрсатган «Хўжалар» авлоди келиб чиққан.

175. Вилоят маҳкамасида хизмат қилган губернатор ёрдамчиси Владимир Петрович Наливкин назарда тутилган.

176. Бу даврда маҳкаманинг мирзобошиси Н. Е. Булатников эди.

177. Ҳужжатлардан маълум бўлишича, у Жармуҳаммад Курпибоев бўлган. Ж. Курпибоев Туркистон Ўқитувчилар семинариясида таълим олган. 1896 йил 8 августда Наманганга юборилган. 1898 йил 26 мартдан Марғилон уездида таржимон бўлиб ишлаган.

178. Бизнинг таҳминимизча, Муҳаммад Аъзам томонидан Бузрукхўжа ҳақидаги воқеалар тафсилоти раҳбариятга маълум қилинган бўлса керак (қ. По обвинению акасакала Календарханский части Гор. Стар. Маргилана Бузрукхожа Абдулла Ходжаева в неиспользовании приказаний начальства. 1898 йил 29 май. (ЎЗРМДА, II—19-фонд. 1-рўйхат, 21641-йиғма жилд).

179. Кишвойский — Калшевский Андижон уездида 1885 йил 10 февралидан вақтинча Марғилон уезди ёрдамчиси. 1887 йил 1 январидан Марғилон уезди участка пристави, 1889 йил 5 майдан Фарғона вилояти ер ва солиқ ишлари идорасида ишлаган.

180. Тир — қисм, бўлак.

181. «Қисматли саҳиҳа» — тўғри тақсим этиш, шарнат қондаларига мувофиқ меросни тақсимлаш.

182. Қозилар съезди — 1889 йилдан бошлаб Туркистонда волост, уезд ва вилоят қозиларининг съезди бўлиб турган.

183. Ҳазрат Али ибн Абутолиб — Муҳаммад с.а.в. кувёи, тўртинчи халифа бўлган. 64 ҳижрий йили ўлдирилган.

184. Ридо — кийимнинг бир тури.

185. Мустаҳаб — ҳалол, ҳаром, фарз, суннат, шарт ва жоъиз каби шариат тушунчаси. Бирор бир амални рад ёки ижозат бермай, саҳобалар қилмишига қиёс этиб ҳал қилдирадиган масала ёки муаммо.

186. Исмоил маҳзум Мулло Муҳаммад Юсуф — Эски Марғи-

лонда маъруфу машхур киши бўлиб, мадраса қурдириб унга вақфлар тайин этган. Архивдаги «О рассмотрении вакуфного документа мулла Исмаил махзума в Старом Маргилане» номли ҳужжатда 1864 йилдан бошлаб вақфнома берилганлиги, вақфномада 1 сарой Жуи Олимон маҳалласида, 1 та участка, 12 та дўкон Шаҳристонда, яна қўшимча қилиб Тошмозор даҳасида 1 сарой, Қаландар даҳаси Жуи Олимон қишлоғида 1 участка, 24 дўкон, Қум ариқда, Найновда, Абосат қишлоқ боғида 1 тадан участка ажратилган. Бу ерлар Исмаил махзум вақф ерлари деб тошрилиб, 5 қози муҳри билан 1894 йил 9 декабрда тасдиқланган.

187. Газ — узунлик ўлчови 91 см.га тенг.

* «Тарихи Азизий», асарини нашрга тайёрлаш ва унинг устида изланишлар олиб бориш жараёнида Фарғона водийсининг кўп жойларида бўлди. Архивлардан Муҳаммад Азиз ҳаёти ва унинг фаолиятига оид маълумотлар қидирдик. Қўқон шаҳрида яшовчи устоз Аҳмаджон ака Мадаминов ёрдами билан бир печта муҳим ҳужжатлар топилди. Шулардан бири Алиқули амирлашкар номи ва фаолияти билан боғлиқ. «Тарихи Азизий» нашри муносабати билан уни янада тўлдирадиган бу ҳужжатлар асосидаги тадқиқотимизни ҳам ўқувчилар диққатига ҳавола қилишни лозим топдик. Ушбу маълумот Туркистон тарихида катта ўрин эгаллаган халқ қаҳрамони Алиқули таржиман ҳолини тўлароқ ёритишга ёрдам беради деб умид қиламиз.

1865 йил июнь ойида Тошкент ўрис қўшинлари томонидан босиб олингач, зобит Черняевнинг Тошкентга кириб келиши биланоқ биринчи иши Қўқон хонлигининг амирлашқари Алиқулининг ростдан ҳам оламдан ўтганлигини аниқлаш бўлган. Шайхонтоҳур қабристонидagi Алиқули қабрини ўз кўзи билан кўрган босқинчининг кўнгли бирмунча таскин топган. Зеро у, ўзига бис кела оладиган жасур лашкарбоши Алиқули билан бир неча жанглардаги тўқнашувларда талафот кўриб, унинг ҳарбий маҳорати ва жасоратига амин бўлган эди.

Туркистон тарихининг XIX аср ўртасида катта ўрин эгаллаб, чор босқинчилигига қарши ҳарбий ҳаракатларни ташкил этиб, уни бошқарган Алиқули ибн Ҳасанбий 1830 йили Қўқоннинг Навҳут волости Бужун Буткан деган мавзеида оламга келганини амирлашқарининг биографи Муҳаммад Юнусжон Тойиб ўзининг «Тарихи Алимқул амирлашкар» номли асарида ёзган.

Шуни айтиш лозимки, кўп тарихий манбаларда Алиқули Олимқули ёки Алимқул номи билан ҳам тилга олинади. Қўлимизга тушган янги манбалар эса, ўрис босқинчиларига қарши урушда қаҳрамонлик кўрсатиб, Тошкент ҳимоясида вафот этган саркарданинг асл номи Алиқули эканини исботлайди. Биринчи ҳужжат 1280 йили сафар ойининг сешанба куни (милодий 1863 йил

21—27 июль ёки 3—10 август кунлари)да ёзилган. У иноятно-ма—ёрлиқ нусхаси бўлиб, асл нусхасидан ҳижрий 1287 йили зу-л-ҳижжа (милодий 1871 йили 22 февраль) оинда Шарқий Туркистоннинг Еркинд шаҳрида Муҳаммад Юнусжон Тойиб томонидан кўчирилган. Иноятномага кўра, Қўқон хони Сайид Муҳаммад Султон Сайид Мулло Алиқулининг Қўқон давлатига кўрсатган садоқати ва лаёқатини ибобатга олиб уш амир ул-умаро мансабига тайинлаган. Ушбу ҳужжат форс-тожик тилида бўлиб, унинг таржимаси қуйидагича:

«Хува ҳаю-л қаюм.

Чун бениёз ҳазрати подшоҳ ва ҳамма мулкларнинг малики ва ҳар қандай шерикликдан бўш ва беанбоз (Аллоҳ) ўз фазлу карам билан бизнинг баланд бино этилган халифалик ва жаҳонбонлик қасримизни кўтариб, салтанат ва жаҳонни эгаллаш ҳуқуқини бизга мустақкам асослаб берди. Бас, бу олий атонинг шукронаси учун ато этувчини ҳамди ва иъмат берувчининг шукри эвазига жонини қурбон этувчи ва хайрхоҳ бўлган ҳар бир кишиниким жилоси кундан-кунга ортаётган давлатимиз душманларининг ҳаёт хирмонларига ўткир жасорати ва йўқлик оловини уради ва гавҳар сочувчи шамшири суви билан душманларининг умид боғларини йўқлик селоби билан нобуд қилади лойиқ мансаблар ила мумтоз ва сарбаланд этгаймиз.

Чун зоҳирий ва маънавий аҳволнинг эгаси амири соҳиб ул-фикр ва тадбир Мулло Алиқули лутфу шафқат ва қаҳру газаб кўзини дўсту душманларига очибдур, шунинг учун уни чексиз шоҳона марҳаматимизга сазовор этиб, “амир ул-умаро” мансабига мансуб этиб сарафроз ва аржуманд этдик.

Тамоми уламо, фузато ва сайидлар, фуқаҳо ва тамоми лашкарнинг бошлиқлари (раусо) ва сардорлари, фуқаро ва раъятнинг ҳаммалари машороалайҳ (Алиқули)ни “амири нофиз ул-ҳукми би-л-истиқлол” (ҳукм чиқаришда мустақил амир) деб билиб, унинг мадҳи ва ҳурмати, эъзозлаш ва эҳтиромида қилча гафлат ва гофилликда қолмасинлар. Салтанат ва кишварситонлик муҳим ишларини, яъни қўшин ва аскарларни жиҳозлаш, ҳокимлар ва аксар амалдорларни амалга қўйиш ва олиш, кўчакўйларни тартибга келтириш, фасодчи ва бузғунчи кишиларнинг қатли, жазоси ва шунга ўхшаган ишларни соҳибги амр ва тафаккур бўлган амир (Алиқули)га бердик. Ҳеч бир киши бир қарич ҳам унинг ҳукму фармойишидан чиқмасин, унинг ҳар бир ва ҳар қандай фармонини бажариши лозим ва итоат этиши вожиб деб билсинлар. Унинг ному насабинин амру фармонларда “амир” сифатисиз зикр қилмасинлар.

Амири маъкур ҳам зоҳиран ва ботинан адлу инсоф ила ўзини фоҳира кийим билан оро бериб, адлу инсоф расмида гафлат ва

бепарволик қилмасялар. Зўрдан заифга жабру ситам етмаса, икки дунёда ҳам яхши номлари қолажак. Бу (ёрлиқ) зафарли сафар ойининг сешанба куни сана 1280 йили тахрир бўлди (ёзилди)».

Хужжатнинг бошида ўнг томонида шундай ёзув бор: “Бу ёрлиқнинг нухаси амири кабир, мағфури маҳрум, ғозийи шахиднинг Хўжанд ҳукуматини энди қўлга олганларида Ермазор мавзенда бир печа аҳднома билан фазлу камолнинг сараси бўлган Мулло Юнусжон додхоҳ шифовул қалами бирла ёзилган нухалардан табаррук деб билиб, эсдалик учун ёзилди. Ул асрларда бўлиб ўтганларга Худо раҳмати ёғилсин”.

Мазкур ёрлиқ Ермозор мавзесида Султон Сайид ибн Маллаҳон Қўқон хони этиб кўтарилгандан кейин берилган.

Алиқули ибн Ҳасанбий (1830-1865) Қўқон хонлигининг тарих саҳнасида тўсатдан ёки ички низолор натижасида келган шахс эмас. Мулло Алиқули мадрасада таълим олгандан сўнг икки йил Андижон шаҳри муҳтасибига шогирд бўлган, кейинчалик Қўқон хони Худоёрхоннинг акаси Маллаҳон ҳузурига ёвар (шахсий кўриқчилар бошлиғи) сифатида хизматга ўтади. 1857 йилининг охирида Маллаҳон укаси Худоёрхон билан тахт талашиб, куч йиғиш учун Олойга Олимбек ва Сайидбек додхоҳлар олдига боради. 1858 йили Маллаҳон Андижоннинг Тошлоқ мавзенда, Алиқули ҳовлисида хон кўтарилган. Маллаҳон Алиқулини амирлашкар мансабига кўтарган.

Маллаҳон Худоёрхоннинг иккинчи хонлиги даврида (1863 йили) ҳамда Султон Сайидхон даврида, яъни чоризм истилоси арафаси ва жараёнида Қўқон билан Бухоро муносабатлари кескинлаша бошлади. Бухоро амири ниҳоятда ёвузлик билан Қўқон давлатининг ишларига аралашади. Хонлик ичида ҳам ўзаро уруш ва низолор авж олиб кетади.

1862 йили 24 шаъбон (февраль)да Алимқули Мундуз бошчилигидаги гуруҳ Маллаҳонни ўлдириб, Шералихоннинг навараси Шоҳ Муродни хон кўтарадилар. Шодмонхўжа мишбоши, Қаноатшоҳ оталиқ бунга рози бўлмади, Бухорода пайт пойлаб турган Худоёрхонни Тошкентга даъват этиб хонлик тахтига кўтардилар. Шоҳ Мурод Худоёрхонга қарши Тошкентга юриш қилиб, муваффақиятсиз қайтаётганда, Сирдарё бўйидаги Самгор деган мавзеда Қўқон амирлашкарлари ўртасида низо чиқади. Шунда Алиқули Маллаҳон қотилларини, жумладан Қўқонда турган Алимқулини ўлдиради. Қўқонда ажойиб бир вазият юзага келади. Фарғона водийсида бир вақтнинг ўзида Шоҳ Мурод ва Худоёрхон ўзларини олий ҳукмрон деб билардилар. Амир Музаффар ҳам Худоёрхонни тахтга қайта тиклаш баҳонаси билан водий аҳолисининг талон-торожи билан машғул эди. 1863 йили июнь ойида Алиқули амирлашкар, топилган иккинчи манба тили

билан айтганда, «Ермозор қишлоғига қўнди. У ерда Марғилон, Ўш, Андижон, Шаҳрихон, Намангон, Чуст, Хўжаанд ва тамоми теварак-атрофнинг уламо, фузало, кузот ва акобиру ашрофлари жамъ бўлиб, Маллахон шаҳиднинг ўғли Султон Сайидхонни Намангондан олиб келиб, би-л-иттифоқ хон тахтига кўтардилар. Аммо юртдорлиг ишнини, чунончи дахлу сарф, азлу насб, қатлу раҳм ва тамоми муҳиммоти мулку мол тасарруфини амирлашкарга таслим ва таслид айладилар. Бу маънига камина Муҳаммад Юнусжон Тойиб қалами бирла жаноби хон бошлиқ тамоми уламо, фузало ва акобир сидқи дил бирла қўл қўюб, мустаҳкам қилдилар». (Мазкур аҳдноманнинг нусхаси Қўқон шаҳрида истиқомат қилувчи Топтемир Саидов қўлида сақланади.)

Алиқулининг таржимаи ҳолини Муҳаммад Юнус «Тарихи Алиқули амрлашкар» асарига ёзиб қолдирган. Мазкур асарни 1996 йили «Шарқ юлдузи»нинг 1-ва 2-сонларида нашр этганимизда бошқа тарихчиларга эргашиб, амрлашкар Алиқули номини Алимқули деб хато берганимиз.

Қўлимиздаги яна бир ҳужжат — ияноятномада икки муҳрнинг нақши бор. Бирини кўза шакл бўлиб, унда Султон Муҳаммад Сайидхон номини, иккинчисига эса «Мулло Алиқули амир ул-умаро ибни Ҳасанбий 1280 йили» деган ёзувни ўқиймиз. Алиқули муҳри бодом шакл бўлиб, хон муҳридан пастроқда босилган. Мазкур ҳужжат ҳам қўқонлик Топтемир ака қўлида сақланаётир. У хон ва амир ул-умаронинг Муҳаммадхўжа, Пешоқхўжа, Аълохўжа ва Сиддиқхўжа деган сайидларга хирожу танобона, қовун пули ва ҳар қандай солиқлардан озод этилганликларни ҳақидаги фармонидир. У 1280 ҳижрий йили рабиъ ус-сонни (милодий 1863 йил август) ойда берилган. Ҳужжатда амрлашкар Алиқули муҳрнинг мавжудлиги ва асл номини кўрсатиб турганлиги унинг қадр-қийматини оширади.

Икки оғиз сўз Муҳаммад Юнус ҳақида. Муҳаммад Юнусжон ибни Муҳаммад Амин «Тойиб» тахаллусли бўлиб, Қўқон давлатида катта амалларда ишлаган давлат арбоби, шоир ва тарихчидир. Асли тошкентлик. 1865 йили Алиқули ҳалокатидан сўнг Шарқий Туркистонга — Еттишаҳар давлатининг ҳукмрони Ёқуббек Бадавлат Пискентий олдига бориб, унинг хизматига ўтади. Муҳаммад Юнусжон 1877 йили Хитой босқини гача Ерқандда ҳоким бўлган. 1877 йилининг охирида Қўқонга қайтиб, шаҳар қозилигига сайланади. «Тарихи Алиқули амрлашкар» асарини гувоҳ сифатида жуда ишонарли ёзган. Унинг «Ҳадиқат ул-анвор» ва «Тухфати Тойиб» номли асари ҳам мавжуд.

МУНДАРИЖА

Ноширлардан	3
«Тарихи Азизий» асари ҳақида	4
[Фарғона чор мустамлакаси даврида]	14
Фарғона музофотидаги мусулмонларни муқаддам замонда- ги ҳаётлари ҳақида	70
Олтиариқ ва Чимён ораллиғида топишган ер ёғи ва ободи хусусида	74
Мусанниф (муаллиф) нинг бу дунёда кўрган роҳати ва халойиқдан тортган азоби, мувофиқларнинг игвосидан аламдиди, дили мажруҳ бўлганини, мулку молидан аж- раганини баёни	75
Эски Марғилон шаҳрида бўлмиш маъруфу машҳур аҳли тузжорлар	87
Изоҳлар	91

Тарихий нашр

МУҲАММАД АЗИЗ МАРҒИЛОНИЙ

ТАРИХИ АЗИЗИЙ

Тошкент «Маънавият» 1999

Муҳаррир С. Содиқов
Мусаввир С. Соин
Тех. муҳаррир Т. Золотилова
Мусаҳҳиҳ С. Абдусаматова

Теризга берилди 15.03.99. Боснига рухсат этилди 15.04.99. Бячими 84×108^{1/2}.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 5,88.
Шартли кр.-отт. 6,3. Нашр т. 6,29. 2000 нусха. Буюртма № 212. Нархи шарт-
нома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 9—99.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов
кўчаси, 1-уй. 1999.

М 96

Муҳаммад Азиз Марғилоний.

Тарихи Азизий: (Фарғона чор мустамлақаси даврида) // Сўзбоши ва ивоҳлар муаллифлари: Ш. Воҳидов, Д. Сангирова; Масъул муҳаррир: А. Қаюмов/. — Т.: «Маънавийат», 1999.—112 б.

ББК 63.3(5у) +
63.3(2)5